No. ४३४४

Title शास्त्र दीपिका ७अ. ८पा. व्याख्याता

Author पार्थसारथि मिश्रः

Extent ६६ Age ९

Subject मीमांसा शास्त्रं

पू० सूत्रदीपिका सप्तमाध्यायादि नवमाध्यायांता

४३४४

4344

ना४

श्रीगोपालाय नमः। श्रुतिप्रमाणत्वाच्छेषाणां मुख्यभेदे यथाधिकारं भावः स्यात्॥ उपदेश
१ विचारे समाप्तेऽधुना तदधीनसिद्धिरतिदेशविचारः प्रस्तूयते। तदुपोद्घातत्वेन प्रथममिदं वि
चार्यते। येयं दर्शपूर्णमासयोर्ज्योतिष्टोमस्य च प्रकरणे समाम्नाताः प्रयाजादयो दीक्षणीया य
श्च ते किं सर्व[illegible]र्थत्वेनोपदिश्यन्ते उत यथाप्रकरणं व्यवतिष्ठन्त इति। यदि सर्वार्थाः स्युस्ततः सो
श्री र्थ्येनादीमप्युपदेशात एवाङ्गलाभान्नातिदेशविचार आरब्धव्यो न भवति। अथ व्यवस्थितास्तु
सौर्यादीनां सा[illegible]कांक्षत्वादतिदेशेन धर्मसद्भावतद्विशेषतदूहतद्बाधादिविचारार्थमुत्त
रोध्यायगण आरब्धव्य इत्यर्थमिदं विचार्यते किं यत्र प्रयुक्तास्तत्र व्यवस्थिताः। प्रथमे यजि
भावनोद्देशेन विहितास्सीत पश्चात्त्वकरणोपकयादृष्टभावनया तद्वारेण संनिपत्यत उत ना
र्वप्रयुक्ता अपूर्वोपात्तदृष्टभावनया प्रथममित्थंभावेनान्विताः पश्चात्करणप्र
तस्य यजेरनुग्राहकात्तवेदीति किं प्राशीधर्माणां करणांगत्वे विवादो नैव क्रियते। भावना १
न्वयपक्षे वतादर्थ्येनाव कल्प्यतेऽपूर्वभावनया हि सैव वक्ष्यमाणे करणेति कर्तव्यत्वेनतुल्ला
कल्प्यस्यातीनकरणांगत्वमितिकर्तव्यतायाः स्यात्। तस्मात्करणोद्देशेन विधातव्याः केनतु

न प्रकरणमुद्दिश्यते। वक्ष्यमाणविदाङ्कुः। प्रकरणाम्नानानुमितेन वाक्येनेति। ननु तेन प्रकृतस्यैव दर्श
पूर्णमासादेरुद्देशात् एकवाक्यता सर्वार्थत्वमुच्यते। प्रकृतस्यानुद्देशकत्वे न यजतिरेवात्र कल्प्यः। स
व सामर्थ्यात् सर्वयागानुपस्थापयन्सर्वयागार्थतां नयति। तेन चैतस्मिन्पक्षे दर्शपूर्णमासवाक्य
स ४ स्य समिदादिवाक्यानां चैकवाक्यता संभवति येन ...ः संहत्य समिदादिविशिष्टदर्शादिविधा
नाद् यागान्तरे धर्मा न स्युः। तथा सति करणस्य फलं प्रत्युपादानादेशानिप्रवृत्तिर्वा दर्शादौ
रूपं स्यात्। तस्मात् एकवाक्यफलं प्रतियागं विधाय पर्यवसिते पृथग्वाक्यैः समिदा
दिभिरनुमितयागोद्देशकत्वं दृश्यते रागानि विधीयन्ते। न च प्रकरणादुद्देश्योपाययजिविशेषो
वाक्यते। आकाङ्क्षारूपस्य प्रकरणस्याविशेषकत्वात्। सन्निधेश्च यजिश्रुतिजनिता वि
शेषप्रत्ययेन बाध्यमानत्वात्। तस्मात् सर्वार्था इति मा भूदनुसारिणः स्यात्कुः। दर्शपूर्ण
मासादिवाक्यमेव यजीनामुद्देशकम्। न हि तद्यागोत्पत्तिपरमाग्नेयादिवाक्येष्वेवोत्पन्नत्वात्।
...र्थं सर्वेष्वपि दर्शपूर्णमासौ सर्वेष्वाप्नोतीति प्रोक्ष
नवफलसंयोगात् ... त्वादनेनानाफलत्ववतो यागानुद्दिश्य
इतिय... कामार्थत्वस्यापि सिद्धत्वात्। तस्मादनन्यार्थत्वादनेन

धर्मो विधीयते तेन चोदितः ॥ दर्शपूर्णमासशब्दः स्वर्गकामशब्दो वाक्ये ॥ इति विधौ ॥ तस्माद्वि
हितमात्रोपलक्षणं स्वर्गकामशब्दः दर्शपूर्णमासशब्दश्च प्रायेणापूर्वकालत्वाधिकारो नामकत्वा
क: दीनवशीनिधिना न यागादीनामेव चोदितम् ॥ स्मृतिजनिता विधौ षष्ठस्य पवित्राधादितत्कृतं प्राकृतस्मा
2 धर्मप्रयुक्तं धर्मोऽस्त्वपूर्वः ॥ तत्सामान्यादितरेषु तथात्वं यद्यपि यजिविधौ च प्रति धर्मविधिर्यद्य
पि च भावनया सर्वे धर्मा व्यापारादिरूपवस्तुरूपत्वाद्यागीतराणि भावनीतराणि वा । तद्यथा लोके
वाहीकोऽयमिति विधिर्यवान्नेन परिवेष्टव्यः स्मृतेः यद्यपि वाहीकविशेषप्रतियवान्नेऽस्ति तथा
प्यन्येषामपि वाहीकानां यवान्नप्रियत्वं गम्यते । तद्वद्यजिरूपस्य व्यक्तिविशेषस्यापि करणा
2 कूलस्य च भावनाविशेषस्यापि धर्मोऽस्ति रूपाणि अन्यासामपि भावनारूपाणि इति शिक्षा काम वगेतु ।
तस्मात्सर्वेषां धर्मा इत्यनारभ्योऽतिदेशविचार इति प्राग् निर्णीयते । प्रधानविधिवाक्ये खल्वे 2
गवाक्यसमन्विते । अङ्गप्रधानसंयुक्ते विधत्ते सर्वभावनी ॥ भावनान्वयतस्तस्माद्दर्शयो पश्चात
रपि कोऽन्वयः । ततः कर्मान्तराङ्गानां प्राप्तिरार्द्रीकर्तृकृतः ॥ भावनान्वयितामात्रान्नीवारादौ स्व
त्यकल्पना ॥ अपहृत्य करूपत्वाद्गुणप्राधान्यसीन वाक्ये । यथा फलभावनया प्यन्वीय
क्रिया आश्वासादिति निर्दिष्टे । अन्यस्य यदि निर्दिष्टे तेनास्त्वे: अवघातादयोऽपि यदि निर्दिष्टावेव ब्रीह्यादीनामे
वोपकुर्वन्ति तस्मान्नेतावद्यज्यर्था ॥ २

मानेफलत्वापरित्यागात्प्राधान्यंप्रतिपद्यतेतथाकरणानपिकरणात्मनासौवद्धेफलेप्रति
पद्यते। तथाकरणामपिकरणात्मनास्मैवद्धेफलेप्रतिगुणत्वमितिकर्त्तव्यतोप्रतिप्राधान्यं। इ
दमेवहिकरणे। यत्फलोद्देशप्रवृत्तकर्तृव्यापारेणफलसाधनतामापद्यते। इतिकर्त्तव्यतानुये
नव्यापारविशेषेणकरणस्यफलसाधनरूपंजन्यतेसानुष्ठ्यते। तस्मान्नतुल्यकल्पत्वेन
वयजिःष्वयमित्यंशावापेक्षोनापियागभावनानिर्ज्ञीतप्रकारत्वात्। अपूर्वभावनायास्तु अनिर्ज्ञी
तप्रकारत्वात्तद्भावनाकीदृशीतिनज्ञायतेयागेनाहर्षं कुर्यादिति। अयमर्थः। यथाव्याहृतयागाद
हर्षं भवतितथाव्याप्रियेतेतिकीदृशो। सोव्यापारइतिभवतिव्यापारविशेषापेक्षात्तद्विशेषत्वे
नसमिदादिव्यापारविधानमपेक्षासन्निधियोग्यत्वैरध्यवसीयते। तस्मात्प्रकृतभावना
शेषत्वात्। समिदादीनामपारिप्लवत्वं। व्रीह्यादिद्रव्यमपिफलभावनाशेषसेवध्यते। यथाहि
क्रियायायामत्स्यगर्जीहर्षं भवतिस्ताफलभावनायागस्वरूपसंपादनमपितद्व्यापारए
एवानिष्पन्नस्य। फलसाधनभावासंभवात्। अवघातादयोपितत्रैवव्रीहीनांयोग्यतामा
(नायांत) द्धानाभावनायाएव। नववाहीकयवान्नवहसाधारणानुमानेलोकेहिप्रमाणाी तर

वशात्तत्रावगम्यते। शास्त्रे क्रममाणेनु विशेषान्वयेऽत्र शास्त्रे नावगम्यमाने पारिप्लववाक्यसाहसमात्रं त
स्माद्यथाप्रकरणं व्यवस्थिता धर्माः। ततश्चानुपदिष्टधर्मकेषु सोऽयमिति देशो न धर्ममात्रावा
३ दिविचारयितव्यो। तथा चोक्तं। प्राकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्समानेषु धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदे
श इति स्मृत इति। अस्यायमर्थः प्राकृतात्कर्मणो धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इत्य
[illegible] पेक्षायामाह। यस्मात्तत्समानेष्विति [illegible] यस्मात्प्राकृताद्यागात्तद्धर्माः प्रदिश्यन्ते तत्स
मानेषु सोऽयमिति देशः कर्मस्विति। त्रिविधश्चातिदेशः। प्रत्यक्षवचनानामधेयचोदनालिंगानुमितवच
नाद्येति। तत्र प्रत्यक्षवचनात्तावच्छिन्त्यते। समानेतरद्धर्मत्वाकुल्यज्जातिविकारः स्यात्॥ इत्येवैकाहे
ज्योतिष्टोमविकारे इषुविकृतिं करोति। सद्यो हि भवतीति प्राकृतानीकोवाणीविकारे विधायस्य
यते। समानमितरच्छ्येनेनेति। तत्र संशयः किमयमनुवादस्तद्रूपेण वैशेषिकाणामतिदेशविधिरि
ति। तत्रेतरशब्दस्य सन्निहितवचनत्वाच्छ्येनमेव त्रिविधिकाणीवासन्निहितत्वान्न तत्वान्न तद्वाचकः।
चोदकप्राप्तास्तु ज्योतिष्टोमधर्माः श्येनरूपेणापि विद्यमाना साक्षादुपमिषोरपादय्येति तदर्थमनु
वाद इति प्राप्ते ब्रूमः। सत्यमितरशब्दः सन्निहितमतिदेशत्वेनन्तु तन्मात्रे किंतु पूर्वनिर्दिष्टसदृशे सन्निहिते

सामविशेषः

वैश्वदेवेऽष्टौ हवींषि आग्नेयमष्टाकपालं नैर्ऋतं पतिसौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेव्यामिक्षा द्यावा
पृथिव्य एककपालः

वपयद्वयेतदलिधत्तेत दिहयत्संनिहितं ज्योतिष्टोमिकं नतत्त्रर्थं क्रत्वर्थं सदृशी अप्रकृतानीत्स द्याहादशानी
तत्त्रर्थं क्रत्वाशाय त्वप्राकृती लोहितोष्णीषादिरूपनवैशेषिकं नतयथा प्यसन्निहितं तत पाणिसादृश्यम
स्यात्पवरूपहातव्यं न्यतरस्मिन्नू वचनार्थवत्वायसंनिहितं हित्वासादृश्यपपरिग्रहेणारूपेन वैशेषिका
णीवादः। यद्वा योदकप्राशानीविद्युत्पादीनौ विका र इत्युक्तं विधृतिरित्यादिना हृद्यं विहितस्तात
इतरश्चोदकप्राशमितरश्चाह नो द्विरूपतस्य लोहितोष्णीषादिविकाररूपेनादतिदिरूपते ए वैसन्नि
हितवचनत्वमर्थवत्वं च वचनस्य न विष्यति॥ पौवसंवरघर्षवादातिदेशः संनिधानात्तो वातु
मीस्य चातुर्मास्य पर्वाणि वैश्वदेवं वरुणप्रघासः साकमेधं शुनासीरीयमिति तत्र वैश्वदेविकानी आधाना
यैवानीह विषीय द्वादशनीत द्वारुणप्रघासिकेषु यैवस्यति दिष्टं एतद्धूतं ण ण्येव यैवहवींषि
इति तत्र संशयः। किं यस्तोषामर्थवादः। वार्तघ्नानि वा एतानि हविंषि स्या दिस्तन्मात्रस्यायमतिदे
शः। सवे षीप्रशंसत्वेनतार्थवादस्याग विधानीवनवप्रयाजाइत्यादीनामतिदेशाइति। पूर्व पक्षीब्रा
ह्मणं यउंत रुध्यति दिरूपतो वार्धीते येन वाक्येन तत्र षीब्राह्मणीमनो अंगविधिर्तिः स्योगान्येव विघ
येतेन वादनात्माहर्षी षिसार्थवादवैउवाक्यं तषीं विधायकमिति तावत्सर्व वादस्यपंतं सं बंधः। तस्मा

२

त्रेधा [illegible] दिर्भवति त्रेधासन्नद्धा इध्मः

एवैकेषु [illegible] विहितेषु

त्त[illegible]न्मात्रातिदेशः नैव। यद्यपि ह्यंगविधित्तिर्हविर्विधीन विधेयता तथाप्यस्यैव संबंधस्तोत्संबंधं
गवोरनात्। किं चांगवाक्यैकतामापन्नो प्रधानवाक्यैह विधी समग्राणी विधायकमिति। विधायकत्वे
नाप्यस्यैवांगविधीनां संबंधः। तस्मात्सर्वेषामतिदेशः। एककपालेंद्राग्नौ वत्तइह। वैश्वदेवे तावद्यावा
४ कपालपृथिव्य एककपालः वरुणप्रघासेषु कार्य एककपालः। ऐंद्राग्नो द्वादशकपालश्चततः साकमेधेषु श्रूय
ते। ऐंद्राग्नएकादशकपालो वैश्वकर्मणएककपालइति ततएतद्ब्राह्मणमैंद्राग्नएतद्ब्राह्मणएककपाल
इतिह्युतेतस्ते द्वेवहस्यार्थवादकस्यसांगविधिकस्याकृतकोऽस्यातिदेशाकमितुर्हर विवक्षायाप्राप्य
ते। एककपालानां वैश्वदेविकः प्रकृतिराग्रयणोसंघ्रहोमपर्यन्त इतिदर्शनादवभृथेवसकृदवदानस्य
वचनात्। एतद्ब्राह्मणएककपालइति किं वैश्वदेविकैककपालस्य ब्राह्मणमतिदिश्यते। किं वा वारु
णप्रघासिकस्येति संशये वारुणप्रघासिके ऽसौ प्राप्नुते वैश्वदेविके बहुतरस्मादिति देशो यैव
वनस्य बहुफलत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः वारुणप्रघासिकस्याव्यवहितत्वाद् एतद्ब्राह्मण ऐंद्राग्नइत्य ४
नेननंतिः सौदिग्ध्य वारुणप्रघासिकब्राह्मणातिदेशेन समन्ति व्याहारात् वैश्वदेविकस्य तु व्यवहित
त्वात्तद्धर्माणी स्युरसामैककपालामिहामिति ब्रूमाणादवन्यायात्। तत्तद्धि षयत्वेव वननानयेक।

प्रसंगाद्वारुणप्रघासेष्वेव पाल आम्नानस्याय मतिदेशः ॥ इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य
प्रथमः पादः ॥ साम्नो विधानशब्देन प्रवृत्तिः स्याद्यथा विधिः । कवतीषु रथंतरं गायतीत्यत्रानेन र
थंतरशब्देन किं कवतीषु तद्रूपं तदिति परिज्ञानार्थं रथंतरादिशब्दाः । किं गीतिविशिष्टानामृ
चामक्षराणां मद्गतानि वाचकान्युत गीतिमात्रस्येति । तत्रोद्दितायेत्तु मे गलक्षणे ऊर्ध्वता
गीसा मेत्ये तावदुक्तं न तदुपपादितं इह त्वतिदेशविषयसिद्ध्यर्थं गीतिविषयत्वमेवन्यायेन
दर्श्यते । तत्र गीतिविशिष्टा या ऋचि प्रयोगादृष्टव वनत्वं विशिष्टवचनत्वे विशेषणं कृतगी
त्यभिधानस्यावरूपकत्वात्तदभिधानेव तत एव तद्विना कृतायामृचि प्रतिपत्तिसिद्धेस्तदभिधा
नशक्तिकल्पनानुपपत्तेर्गीतिमात्रमेषामभिधेयं । अतो भिवसौ यामीति विशेषरूपस्य कवत्यादि
ष्वतिदेशः ॥ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ उक्तं क्रियाभिधानेन तत्कृताव न्यत्र विधिप्रदेशः स्यादिह ॥ इदा
नीं नामातिदेशः प्रस्तूयते । ऊँ उपायि नामयने श्रूयते मासमग्निहोत्रं जुहोतीति । तन्नैयमिकाग्निहोत्रा
त्कर्मान्तरमिति स्थिते संशयः । किमयमग्निहोत्रशब्दो नैयमिकाग्निहोत्रधर्माणामतिदेशक उत नेति
नु तयोरविशेषेण सामानाधिकरण्यतः । नामधेयमिदं तस्मान्न धर्मानतिदेशति । एकस्य तत्त्वविधेयत्व

५ पि गौणत्वे नास्ति संभवात्। नान्यस्या प्राप्तिर्यद्यत्वमतेकार्थत्वदोषतः। नवा उद्धह्यमाणाविशे
षत्वे। नैयमिके अग्निहोत्रमित्यवं प्रवृत्तिनिमित्तं संभवति इत्तरस्य प्रा प्ति द्वैकल्पत्वे नावगतं
अधर्मकस्य कौण्डपायिनः तद्भवनत्वे सति न गौणत्वं नैयमिकस्य प्रयुज्यते। नैयमिकस्य धर्मवान्
तत्र तन्नामदृष्टं सादृश्यविधित्सया ऽन्यत्र प्रयुज्यते। सादृश्यं च प्रवृत्तिनिमित्तं अतो धमासि देशो
यो मासमग्निहोत्रं जुहोतीति॥ अपि वा सत्र कर्मणि गुणार्थत्वात्॥ द्वादशाहे प्रथम
महः प्रायणीयो तिरात्रः गवामयनेपि प्रथममहनि वैश्वानरो ज्योतिष्टोमः प्रायणीयम हनि
वर्तते इति प्रायणीय शब्दः प्रयुज्यमानः। किं द्वादशाहिकधर्मानतिदिशेनेति संशये पूर्ववदति
देशो प्राप्ते अभिधीयते। प्रायणीयपदस्य येन निमित्तेन प्रवृत्तेः प्रायणस्य तदस्य एव गवामयनिकेपि न।
तस्मात्सिद्धनिमित्तेनमुख्यत्वान्नामत्वसंभवात्॥ न गौणत्वेन धर्मातिदेशो वकल्प्यते। विश्व
जितिसर्वपृष्ठेन त्रैककत्वात्॥ सतिज्योतिष्टोमिकानि पृष्ठानि अस्ति च सर्वपृष्ठ शब्दः विश्वजि
त् सर्वपृष्ठो भवतीति। अत्र संशयः। किमयं पृष्ठशब्दो न्वनुवादः उत पृष्ठद्वयं तयोर्विकल्पे न प्राप्त
योः समुच्चय विधिरथवा षाडहिकानीरथं तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानामिहातिदेश इति

सर्व२

पाठ ... ब नेतेक र्मो मे तिश्राषणी

 ५

तत्र ज्योतिष्टोमे माहेन्द्रादिषु चतुर्षु स्तोत्रेषु सप्तदशानि पृष्ठानीति पृष्ठशब्दप्रयोगान्न चैषां
पृष्ठत्वे तेषां बृहद्वादिकार्याणां सर्वपृष्ठत्वे निर्ज्ञातमेव विश्वजित्तस्मात् द्वैवमनुवादः मैवं बृह
द्रथंतरसाधनक माहेन्द्रस्तोत्रवचनएव पृष्ठशब्दो लिंगसमवायाच्चतुर्षु प्रयुक्तस्तस्मान्न तेषां
पृष्ठशब्दवाच्यत्वमिति सप्रश्नाभासः सर्वपृष्ठता बोद्धकेना[illegible]तोनानुवादः। चोदके न तु विकल्पेन शब्द
योर्बृहद्रथंतरयोः पृष्ठयोः सर्वत्वे समुच्चयो विधीयते। नैवमप्युक्तं सर्वशब्द[illegible]स्याबद्धरूपे सत्त्वा
द्वयोरप्रवृत्तेस्तस्मात् षाडहिकानी पृष्ठानी ज्योतिष्टोमविकारएव विश्वजिति वचनात् अतिदेशः
संगमनः केषु पुनर्वचनातिदेशः स्यात्र संबंधः। [illegible] हि सर्वत्र पृष्ठदेशास्यात्र संबंधः न हि सर्वत्र पृष्ठशब्दः ष
१८ डे नामधेये सदिहगुणवृत्त्या प्रयुक्तो यतस्तान्नि मित्तो ति देश इति संगच्छेत। सत्यमेवं कर्मसमा
नाधिकरणपादनिमित्तो यमतिदेश इति नामाधिकारे विनितः परमार्थतस्त्वयावनिकएवाय
मतिदेश इति संगच्छेता सत्यमेवं कर्मसमानाधिकरणपदनिमित्तो यमतिदेश इति नामाधिकारे
विनितः परमार्थतस्त्वयावनिकएवायमतिदेशः तथा च भृथः सोमाहु वरुणप्रघासेषु श्रूयते वा
रुण्यै निष्कासेन तुषैश्चाव भृथं यन्तीति तत्र किमव भृथशब्दो नापि श्रुतत्वे वैदर्शपौर्णमासिकी वा

(अग्निहोत्रादिषु सेकस्य अवभृथत्व एवं दर्शपूर्णमासयोरवभृथ इत्यर्थवादात्र १)

इत्यव सौम्ये(?) बलेनाऽवभृथः

दकश्राद्धमन्त्रयत तत्र तु षनिष्कार्यार्थं विधीयतेऽथवा सौमिकावभृथधर्मैः कर्मान्तरं विधीयत इति
सैन्नायेऽप्राप्नुलोकेऽप्यवभृथशब्दप्रयोगात्तदनुवादः। ननु तत्र गौणोऽवभृथशब्दो न चेह गौणप्र
हतीन्यायोऽतुल्यमिदं तथापि गौणत्वेऽपि वमानुवादे गौणस्यावश्यविधौ तस्माद्पीमुस्येके गुण
३ विधिः। सती ममापि तुल्यत्वमस्ति तत्तु प्रमाणवद्धा। कर्मान्तरे पशुकल्पा इव तत्स्वप्रमाणके। गौणत्वे
न हि शब्दस्य स्वरसाद्वगम्यते। अर्थान्तरप्रयोगेतु निश्चिते गौणता तथैव। न चेहापीमुस्ये कपर
त्वेऽवभृथशब्दस्य प्रमाणमस्ति। ये तावत् नेन तु प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मान्तरं विधीयते तत्र प्र
युज्यमानोऽवभृथशब्दो मुख्यावभृथसादृश्ये विद्यत धर्मानतिदिशतीति न्यायः। इत्या
द्रीतहवीऽतिसंयोगात्पुरोडाशस्यनादेशोत प्रकृतिवान्न। यदि दिकर्मान्तरं विं पुरोडाशस्य इत्यव
क४ मुक्तं तत्तु षनिष्कासद्रव्यमिति विचारः। तत्रावभृथशब्देन प्रत्यक्षेण पुरोडाशस्य विधिमन्ये प्राप्तस्या ३
दृष्टिशेषकर्म विधिपरेणावन्तु षनिष्कासस्य बाधने दृष्टधन्तुमन्वाकः पुरोडाश एव द्रव्यं स्यात्।
अपूर्वकर्मविधिनानेकेषामप्यविरोदनात्। अन्यथा तु षनिष्कासपदहानप्रकारो दोषः। तद्धि शिष्टविधि
स्थानपुरोडाशस्य बाधने। अन्यथा हि तु षनिष्कासार्थविधेः शेषेणायबाधते। अवभृथशब्देन तु गौणेन सर्वाव

वारुणेन एककपालेनावभृथमभ्यवयन्तीति सौमिकावभृथपरे

न्त्यधर्मस्य धारणे नवपुरोडाशस्य प्राप्तिस्तस्मात्तस्य बाधः ॥ गुणविधिस्तु न गरूहा यासामवा
ह ॥ आग्नेयीयां वैश्वदेवो नवकपालो भवतीति श्रूयते तत्र वा श्यवालादयः केचिद्धर्मा विहिताः रा
जसूये वैश्वदेवास्त्रिकपाल इति श्रुतो वैश्वदेवशब्दः किमातिथ्याधर्मानतिदिशत्युतनेति संदेहे ऽग्नि
होत्रन्यायेनातिदेशमन्वानस्योत्तरं। अस्मा वैश्वदेवशब्दो यद्देवताया विधायकः। न सोऽग्निहोत्रमा
त्रित्व धर्मानतिदिशत्यतः। निर्मन्थ्यादिसु च वै। निर्मथ्यनेष्टकाः एवं त्रिवर्हिपायस्पर्णावस्थ
णातो अग्न्यन्तेन कृपमनः क्तो त्रिवर्हिराज्य निर्मथ्यशब्दाः पांसुकस्य निर्मथ्यस्य दार्शपौर्णमासि आग्नेय:
कयोः अवर्हिरन्ययोः धर्मानतिदिशन्ति। नेति सिद्धान्ते वैश्वदेवशब्दस्यानतिदेशकत्वेऽपि दृष्टत्वेन द
र्शपूर्णमासधर्माणां न्यूनं तिदेशकत्वे वर्हिरादिशब्दानामत्वनतिदेशकत्वेऽन्यतो धर्मालाभा
त्सा की ज्ञा विधयः स्युः। तस्मादतिदेशका इति विशेषाशीकालोकतोऽपि मेथनादिप्रकारला भा
श्रुत्यर्थं विधिसे न वेगे णात्वेनाप्यौ। सोमिकेतु प्रणयनमवाचीहीतरत् ॥ वाजुर्मोस्पष्टु वत्वा
रि पर्वाणि तत्र श्रूयते। द्वयोः प्रणयेति तस्माद्धामेता वितत्र ता अप्रकारः सोमिक मित्यादित्वि
स्य शक्तिः स्कन्धैर धिकरणद्वयं वर्णयं वो। प्रथमे तावदिदं विचार्यते किं सोमिकमिदं प्रणयनमुतप्राकृतमिति ॥

आरवेत रौहितं ऋ धर्मिकं गार्हपत्यादाह
वनीयं प्रति नेयं नेदर्शपू
र्णमाससंबंधि

था२ त्वे२ तिप्राप्ते२

तत्र प्राकृतस्यैवोदकप्राशनवचनानर्थक्यात्प्रणयनमंत्रवचनोऽपि शब्दोऽर्थवत्त्वाय सौमिकमेव
ति लक्षणायावर्त्तते। तस्मात्सौमिकमिदं कर्म। प्राकृतस्यान्न हि प्रणयति ब्राह्मः सौमिकस्य नामधेयं
यनं तदुपस्थापयेत् प्रणयनमात्रे श्रुते तत्रोदकत एव प्राप्तं तस्मात्प्राकृतस्यैवायमनुवादस्स किमर्थं
र्थः परिसंख्यार्थो वा द्वयोः प्रणयेति न खलु श्रुति। गुणविधानार्थो वा परिसंख्यायास्त्रिदोषत्वादर्थवादा
र्थो वा तस्माद्धास्यामेतीति गुणाश्रवणादर्थवादस्य प्रयोजनमुत्तरेऽधिकरणे वक्ष्यामः॥ प्रथमोत्तम
योः प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधात्। तत्रैव विध्यं तत्रैकतरयोर्द्वयोरिदं प्रणयने किं नियमः उत प्रथमो
त्तमयोरुत मध्यमयोरिति। विशेषाभावादनियमः। न वैश्वदेव उत्तरवेदिमुपवपतीति न सुनासीरीये द्वि
त्युत्तरवेदिप्रतिषेधस्य प्रथमोत्तमयोर्दर्शनात्। अन्ययोरवेदेः प्राप्तायां प्रणयनीयां त्युत्तरवेदि स्यादिति प्र
थमोत्तमयोरिदं प्रणयनं स्यात् ततस्तयोरुत्तरवेदिः प्राप्नोतीति प्राप्तो वसन्त्योः प्रतिषेधो घटते नान्यथा।
तस्मात्प्रथमोत्तमयोरिति प्राप्ते अभिधीयते। मध्यमयोः स्यादित्यर्थवादवाक्यशेषात्। ।तस्माद्धास्यामे
तीति गतिसाधनं ह्ययोरिदं प्रणयनमिति गम्यते। गतिसाधनत्वं च मध्यमयोः पर्वणोरूरुस्थानीयत्वा
द्वगतौ। तस्मान्मध्यमयोरिदं तदर्थवादस्य प्रयोजनं तद्दर्शनेन हि मध्यमयोः प्रणयनं व्यवतिष्ठते। न च तु

ऊरू नाम ते धर्मस्य पदरूपाण्ययासः साकमेधश्चेति

व्यवस्थाने किमर्थं तु प्राक् तस्य प्रणयनस्य मध्यमयोरनुकीर्त्तनं गुणार्थमिति ब्रूमः। अस्ति नु हि प्र
णयनमुत्तरवेद्यामग्निं निदधातीति श्रुतौ। यदा चैतदर्थवादवशान्मध्यमयोः प्रणयनं व्यवस्थो
पितं तदोत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्येतदपि मध्यमयोरेव स्यात्। अन्यथा तु कृपि स्यात्तस्मादुत्त
रवेदिं मध्यमयोरुपसंहरत् सार्थवादकस्य प्रणयनस्यापि भवति। यत्तु नवैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपतीति न स्तुना
सारीय इति तदुपात्रवपतीति वरुणप्रघासेष्वनीतरेण विशेषविहितोत्तरवेदः प्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधार्थमिति न किंचि
दनर्थकमिदं तु व्याख्याने वार्त्तिककारो नानुमेने। यत्तावदुक्तमर्थवादात्पुनः श्रुतिरितितन्न। विधीयमाने
र्थवादः संनवति विधिमात्त्वेकवाक्यत्वादिति न्यायादविशेषस्यानर्थक्यात्। न योत्तरवेद्युपसंहारः प्रयोजनं
तदसंभवात्। मध्यमेपि हि द्वयोः पर्वणोः सार्थवादस्याकृतप्रणयनानुवादे वाक्यान्तरेणाग्निनिधानानुवाद
न विनियुज्यमानोत्तरवेदिश्च उर्ध्वपि वादकप्राप्ताग्निनिधानसंभवात् सर्वपुस्यात्। अपि च तत्पात्रवपेत्
त्ययमुत्तरवेद्युत्पत्तिविधिरनारभ्याधीतोपि नवैश्वदेवोत्तरवेदिमुपवपतीति न स्तुनासारीय इत्यनेनत्रथमो
त्तमायोः पर्युदस्तो मध्यमयोरेव व्यवस्थितः। तत्पर्णपदेश्च विनियोग इत्युत्तरवेद्यामग्निं निदधातीत्यय
मपि विधिर्मध्यमयोरेव व्यवतिष्ठत इति नार्थो द्वयोः प्रणयनं तत्स्या। यस्तु प्रणयनीतरमिदं प्रकृतित्वात् विध
यत इत्यर्थवादं समर्थयते तस्यापि तु त्यमेवानर्थक्यं। यत्तु नवैश्वदेवे उत्तरवेदिमुपवपतीत्यत्रैवं प्रतिषेधः पर्यु

धाबोकारे तान्त्र नार भ [illegible] तुम्नेदमित्रायेण

दासोवानसे न वतातिप्रत्ऌपतेतद्वाल सि मोहंमात्रत्वाद्रूपेत्तु णार्थ्यंयदिवकथं विद्वयोः प्रणयेता त्वनेन
उत्तरवद्युपसीहा रः सिद्ध तितत्व पात्रवर्पतीत्ययमप्पि विरोगापत्तेत्वाद्धिनिशेषाव्यवस्थयामधमयोः
ठ त्तरवद्युपसीहा ... तत्तश्चनवश्यटव्वनुत्तरवेदिमितिवुवनमनर्थदेस्यात् अस्विपतिवे
त्वव्यवर्त्तिश्चतेनप्रथमोत्तमयोः ततश्चनवश्यदेवनुत्तरवेदिमितिवुवनमनर्थ दे स्यात् अस्विपतिवे
त्वव्यवर्त्तिश्चतेनप्रथमोत्तमयोः प्रतिषेधइतिस्व चविरोधादिदृहितत्प्रयोजनकल्पनार्थसूत्रे। तस्मात्सर्व
तं श्रौत्तरवेदिकोनारभ्यवादप्रतिषेधइति। प्राकृतेप्रणयनमुत्तसौमिकमुत्ताप्ररूर्वमिति त्रि
मिदमेकमधिकं रणामवें वर्णायितव्यौ द्वयोः प्रणयेतीति किं प्राकृतेप्रणयनमुत्तसौमिकमुत्तापूर्वमिति त्रि
धासौराग तत्रप्रणयनमात्रश्रवणात्तस्यवातिदेशः प्राप्तस्यैवैर्थ्यं पुनः श्रुतिः प्रसिद्धस्वार्थाऽऽपणर्था
धवाद त्थी वापरिसंख्याद्यसे भवात्। अनार्थकापरिजिहीर्षया सामान्यवचनोऽपि प्रणयनशब्दः स
धर्मकस्तोमिकं प्रणयनेलक्षणाया प्रतिपाद्यतीत पावोत्तरवेदिप्रतिषेधोपकल्पतेतनवेश्वदेवइतिनवा
यमुपात्रवर्वीतीत्यस्यप्रतिषेधः तस्यावौतरप्रकरणेनकेवलनरूपणप्रयासविषयत्वात्। प्रथमोत्तमयो
रप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यात्। अस्मिंश्च पक्षे प्रथमोत्तमयोरिदं सौमिकं प्रणयनमुत्तरवेदिप्रतिषेधस्यत
तद्विषयत्वात्। यदिवमध्यमयोः सौमिकप्रणयनं पर्युदस्तोत्तरवेदिकं विधीयतइति प्राप्तऽपि धीयुतो। न
हिप्रणायतीत्येतस्यौमिकस्याविधायकं प्राकृतस्यानुवादेववचनीस्यादनर्थकं। तस्मात्प्रणयतीत्येतदप्रा
स्यात्ततश्चाद्रशोनैवमध्यमयोरुत्तरवेदिसिद्धरूपात्रवर्पतीतियंप्रथमोत्तमविषयएवस्यात्तयोरेववप्रतिषेधइतिव्याघातःस्यात्तस्मा
त्प्रणयंतीतिप्रथमोत्तमयोः २

...मध्ये वर्तमानं विधुवन्नामक प्रधानस्तस्मेन्द्रमहर्विधानं तत्र दशाकोऽन्यत्समाता ... विभाः त्रयः स्वरसामानस्तामकाश्च हविशेषाः तयोपरिष्टाद पि त्रयः स्वरसामानः ... तेषु महत्सामसु सप्तदशस्तोमादयो धर्माः ॥ ६

कृतद्रव्याणामसौ मिथे। अपूर्वमग्नेर्नयने वदत्याहवनीयतः। यद्यपि प्रणयनमात्रे श्रूयते तथापि शास्त्री
तस्त्राहवनीयाद्धावग्ना प्रणयतद्इति। वचनात्तदेकार्थत्वादनेन प्राकृतप्रणयनोत्तरकालमाहवनीया
दग्नेरन्तरस्य प्रणायनेपश्तु वैधद्वित्वं ध्यायते। तच्च गतार्थवादवशान्मध्यमयोः पर्वणोर्नवेति। परिसंख्यार्थनि
त्यादिस्त्रे त्रयाणामपि पर्वणां यथाक्रमेण त्रयोऽग्निकल्पनार्थं नित्तरवेदिप्रतिषेधपौत्रवर्षीतीत्यस्य सा
मान्यविधेयस्य पर्युदासार्थः। सामान्यविषयत्वेनास्य तास्य एवसमर्थितं ति। स्वरसामैककपालमिन्द्रे
वलिंगदर्शनात्। गवामयने स्वरसामान उत्तमा सप्तदशस्वरसामान इति। अन्यत्रापि श्रूयते। पृष्ठ्यः
षडहो द्वौ स्वरसामानाविति। किमेतौ स्वरसामानौ गावां गानिकस्वरसामविकारौ तेन। तथा वैश्वदेवे
पर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षाद्यावापृथिव्य एककपालः। अन्यत्रापि मैत्रावरुणामिक्षावारुण एककपाल इ
त्यादौ एककपालामिक्षौ वैश्वदेविके कपालामिक्षाविकारावुत नेति। से शाये स्वरसामादिशब्दानी गुण
विधित्वात्तदैवशब्द वदनतिदेशकत्वान्न तद्विकारत्वमिति। प्राप्ते ब्रूमः। अनन्यगतित्वात्। तेन स्वरसा
मत्वचोदनासामर्थ्योपपन्नं हि तेषु स्तव द्विकारत्वं। तेगानि च नाम्न एवदर्शितानि॥ कर्मजे कर्मसूपवत्॥ क
र्मनामधेयानामग्निहोत्रादि शब्दानामुक्तमतिदेशकत्वं। योगिकानी प्रायणीयादिशब्दानी गुणविधिनी
व वैश्वदेवादिशब्दानी लिंगविशेषश्रूत्यानीनास्त्यतिदेशनिमित्तत्वमिति प्राप्ते ... तेकर्मनामवेदेवसैस्का

...पृष्ठ्यः षडहो द्वौ स्वरसामानाविति ... तत्र षट्सु अहस्सु क्रमेण त्रिवृत्पंचदश सप्तदश एकविंश त्रिणव त्रयस्त्रिंशा इत्येवं स्तोमषट्कं ... सप्तदश त्रयस्त्रिंश ...
...सन्धिधायामेव ... सप्तदशस्तोमं ... स्वरसामसु ... सप्तदशस्तोम ... त्रयस्त्रिंशस्थानमभिपर्या ... त्रयाणां स
...सामसु ... तत्राहर्नवो ... सप्तदशस्तोमं स्वरसामशब्दो...

रनाम्नो यूपादीनां सिद्धमेवातिदेशनिमित्तत्वमिदानीं वासः प्रभृतीनां संस्कारनिमित्तत्वमेवास्ति
नास्तीति विमृश्यते। वासोददात्यन्नौ ददातीति किं वानीतस्यैव वक्तृत्वाद्वा सोनस्य निष्पाद्यैव दातव्यमु
तयथा सिद्धमेव दातव्यमिति संशयः। तत्र वानीतस्यैव क्रियार्थीसत्वौ शब्दप्रयोगात् क्रियानिमित्तो
वासः शब्दोनेनशब्दश्च क्रियामेवदानींगतया विधत्ते तस्मात्सानुष्ठेयादानेकुर्वीत एवं प्राप्ते ब्रूमः।
९ जातिशब्दावेतौ। जात्यन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। जातिस्तु क्रियान्तियोगपतित तदुत्तरकाले शब्द
१ प्रयोगः। ननु शब्दः क्रियावाचीति तस्मान्न क्रियातिदेशवत्वं शब्दयोः। विशये लौकिकेस्यात्सर्वार्थ
त्वान्न वैदिकमर्थं निर्दिशेत्।। अग्निमुपनिधायस्तुवीतेति। किमाधानसंस्कृतोग्निराहवनीयो
...नादिसंस्कृतं दिरूपन्निचयतुल्यो किम् इति संशये संस्कारतस्य प्रयोजनापेक्षत्वात् सामान्यवचनोप्यग्नि प्राग् ४
...स्कृतं शब्दस्य सिद्धिपर्यत्वेन गमनान्नः संस्कारमुपधानीगत्वे नातिदिशतीति ब्रूमः। वह्निमात्रान्निधा ९
यित्वान्न संस्कारातिदेशनी होमादिनि: फलापेक्षा संस्कृतानां निवृत्तिः। यदाहवनीये जुहुतीति
गार्हपत्ये हविंषि श्रपयतीत्यादिनि राहत्य प्रयोजनं निर्दिशन्न प्रयोजनीतरमाहवनीयादि याणेति।
अग्निशब्दोपि जातिमात्रवचनत्वान्नज्ञातीययक्षि विदाद्धिपन्नलोकसिद्धमेवोपादाय हुताधौ

दक्षिणेन स्थापिते उपशये पश्चात् योजनरूपकार्याभावात् तत्र पुंप्रयोगनिकायाः । उपेक्षा ... दक्षिणे स्थापितपदं वक्तव्यः । यथा दक्षिणेन
तथा वर्त्तते तिरोधानां ब्राह्मणे सर्वेषां अन्ये रूपाः अनुमतोपशये एव अपभ्रंशः । ततः उपशयाः इति

न सीस्फूतमपेक्षते न। लौकिकमुपनिषेयः ।। सं स्कृते स्याच्च छन्दत्वात् उपशयो रूपो भवता तत्र स
शयः किमुपशये रूपसंस्काराः परिव्याणादयः कार्याः। नेति तत्र रूपशब्दः उपशये प्रयुज्यमानस्त्वा
नतिदेशेरू ।। सत्वीयदि रूपत्वं विधीयते विधायकानां वा छन्दमानानापदेशो यो रूपो भवतीति तस्मा
दनुवादोयमुपशायस्तु तत्पर्यो रूपधर्माः। केचित् छन्दनादयं उपशायेभवनादस्तु शायेते तेन निमि
त्तेन गौणोयं वादः ।। कर्मणः एष शब्दः स्यात्तथा भूतोपदेशात् ।। अन्नो श्रूयते एषो रूपतिष्ठत इति किं एष
शब्दो ज्योतिष्टोमिक एष धर्मातिदेशकः एष धर्मका लिकर्मोत्पत्ति कुर्यादिति तानिष्ठ शब्दात्रूपादेवस्तु
त्वात्ते कानि भवेति उत तथा एषसाधनेषु परपेतरादिषु एष शब्दः स्तोरन्तरत्निधानी बोधत इति। तत्र।।
नुपतिष्ठति नातावदपूर्वं कर्मबोधते एषशब्दो पितस्यप्रविधत्तेषु एषु उत्पातौ। उपतिष्ठति धातुः
समीपस्थितिवचनः [illegible] तावन्नावावीं तदयमर्थः। अग्निसमीपे तिष्ठन्तु एषु सदर्शः।। कर्मति
कुर्यादितिवत्तिधाने विधीयते तत्तदुपतिष्ठति। समीपस्थितिवचनः सन्निधाने लक्ष्येत एषशब्दापि
तसाधनमिमुभयोर्लक्षणं स्यात्।। अस्मत्पक्षे पुनः एषशब्दः एव धर्मलक्षणो [illegible]
तिष्ठानयोपदेशः।। उच्यते।। न धन्य वृत्तितात् एषशब्दस्य हो नयोः समा। उपतिष्ठति धातुस्तु समीपस्थितिवा
चकः नवयं धातुनां त्तिधानीलक्षयामः किंतु समीपस्थितिरेव धातुना त्तिधीयते। सानु समीपस्थितिरन्निधा

साध्यदेनसवनागतस्य नामए ... शब्दः

यदि ४

उपान्ये वचनारो

नार्थेतिब्रूमहे। कथं मैत्रकरणार्थे वर्त्तमानादुपपूर्वात्तिष्ठते रात्मनेपदं भवति समीपस्थिति श्चानेना
त्तिधीयते। तेनय्यासमीपस्थितौ मैत्रः ~~स्वं~~ यते प्रधानाधीनेहितदंगानुष्ठाने भवति अतोत्तिधाना
र्थे [illegible] करणीतयायतितवैनवात्तिधानादन्यत्र सा। ज्ञान्नी त्रः करणीत द्यदार्थे समीपस्थितिरत्तिधा
नार्थास्यात्ततोस्याः करणी मैत्रः संपद्यते प्रधानाधीनेहितदंगानुष्ठाने भवति अतोत्तिधानार्थ। त्वे
समीपस्थानस्यात्तिधाने कुर्वन् मैत्रः समीपस्थितेः करणमितिशकीवद्दै अतोत्तिधानायस
१० मीपस्थितिं वदन्नुपतिष्ठति मैत्रकरणार्थो भवन्नात्मनेपदं लभते तेनात्मनेपदश्रवणादुपस्थान
प्रयोजनमत्तिधानमनुमीयते। तदयमर्थः। पृष्ठसाधनेरथंतरादिस्तुतिः समीपेस्थित्वाग्निमत्ति
दध्यादिति तस्मादत्तिधानबादनेति सिद्धं॥ ॥ इति शास्त्रदीपिकायां सप्तमस्य तृतीयः पादः॥
इतिकर्त्तव्यताविचेयेजते। पूर्ववत्वे। गतोनामातिदेशः। इदानीमानुमानिकवचनेनातिदेश
उच्यते॥ सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्याद्युदाहरणं तत्र प्रथमं तावदिदं चिन्त्यते। किमत्र १०
कुतश्चिद्धर्मा आतिदिश्यन्ते नेति प्रमाणाभावान्नातिदेशः उच्यते। यागेन भावयेद्ब्रह्मवर्चसमिति
भावनामिति। कर्त्तव्यतापेक्षामुपदिश्यपदश्रुत्याद्युपदेशेन विकर्त्तव्यतायाश्च समर्पणान्नूनमन्य
तः सिद्धेतिकर्तव्यतात्र शास्त्रेणोगा। कृतेतिनिश्चितेत्र अस्मिन्वानपत्र लौकिके पार्वणस्थालीपाकादौ

प्रथम प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं ... ऐन्द्राग्नं ... बर्हिषां लुनाति पित्र्यज्ञेन होतारं वृणीते गृहमेधीये आज्यभागौ यजतीत्यादि ...
... यत्र दर्शादौ बर्हिर्लवननन्तरं वा देवतोद्देशविधिः नहोतारमिति नित्यानुवादः आज्यभागविकृत्यप्रकृतिबोधिनयावश्य ...

वैदिके दर्शपूर्णमासादौ तयोरन्यतरन्यतरस्मादिह प्रदिश्यत इति। स्थितेरूहर्विस्यते लौकि
कीवैदिकीवेति। वैदिका हि निबद्धत्वान्नेतुं नान्यत्र शक्यते। लौकिकीत्व निबद्धत्वात्सर्वत्रैवा
नुषज्यते। वैदिकीतिकर्तव्यता प्रत्यक्षेण शास्त्रेण दर्शपूर्णमासादिषु निबद्धा नान्येन सीव
नुं शक्यते। नहि श्रुतमितिकर्तव्यता ब्राह्मणी दर्शपूर्णमासयोरितिकर्तव्यतां विधाय पुनः।
सौर्यादावपि विदधातीति संभवति। न च सामान्येन विधानं प्रकरणेन व्यवस्थितत्वात्स वि
धानस्य। न च शास्त्रमन्तरेणेतिकर्तव्यतान्वयः संभवति तस्मान्न वैदिकी लौकिकी तु पा
र्वणस्थालीपाकादिषु बहुधानुवृत्ता साधारणी शास्त्रमनुमापयति। तेन सैव सौर्यादिषु स्या
त्। प्रयाजादिदर्शनं तु यत्र तन्नित्यानुवादवचनान्नोत्पत्तिं परिहरति। तस्माल्लौकिकीति प्राप्ते उ
च्यते॥ वैदिकी वैदिकत्वेन समानत्वेनोपतिष्ठते। लौकिकीत्वसमानत्वान्नोपस्थास्यत्यपेक्षि
ता। वैदिकस्य तु कर्मणः कथंभावापेक्षायां वैदिक एव कथंभावः शीघ्रमुपतिष्ठते। तदतिक्रमे
णानुपतिष्ठते। तदतिक्रमेणानुपस्थितलौकिकग्रहणमयुक्तं। यच्चाप्यनुमिताद्वैदा लौकि

स्मार्तः

कल्पसूत्रकारादिवचनैराग्रहाय लौकिकमोक्षवाति देशस्यहृत्यत्वेन दृष्टत्वात् ...

वेद १

को पि तु वैदिकं प्रत्यक्षं विरहान्नैवासौ सद्दृशो मतः। ननु सोपि वेदः वेषां वित्रत्यक्ष एव नित्यानुमेय
मूल निराकरणा दे। सत्यं तथाप्य सदृश एव। कथं वैतानिक कर्माधिकारे हि त्रयी प्रवर्त्तते तन्मध्य
उप्रसंगाद् वैतानिकं किं चिदुच्यते। तेन दर्शपूर्णमासादीनां सौर्यादीनां च तदधिकारे ण त्रयी प्र
वृत्ति र्नामावीतरसादृश्यमस्तीति वैदिकस्याप्यस्यानां। किं वा सौर्यादीनि वैतानिकेऽग्नौ प्रवर्त्तन्ते लौ
किकीति तिकर्त्तव्यता वा रादेः पासनकर्तव्या। तत्र प्रधानं वेदस्य पर्णेगं नामापद्यते। तस्मादपि वैदि
कीनैव निबद्धत्वादसौ नान्यत्र नेतुं शक्येति मैतदेवं समान विधाने ह्ययं दोषः स्यात् अतिदेशेन
त्वन्यत्र गतो निबद्धत्वे गुण एव न वैधं विदनिबद्धान्यत्रातिदेष्टुं शक्यते न वानुमानेन लौकिकी
शक्या कल्पयितुं गणयागादिषु तस्याभावनान्नेकीति कल्पा तस्माद्वैदिक इत्थं भावः सौर्यादिष्व
तिदिश्यते स वायुधात पशुयागादि पदार्थजन्यदृष्टादृष्टात्मकोपकारक वर्ग रूपितस्तेषामुप
काराणां पदार्थानी वाप्यको भवतीति तद्विधायि वाक्यसमर्थात् सौर्यादिवाक्यस्य शेषीभावमुप
गतो न तत्रातिदेशने नातिप्रायेण विधीतो वा प्रकृतिवच्चोदनायामिष्टस्तै। अस्तु वा विधीतस्य
वातिदेशः तथापि प्रकृतिसंबंधितया निरूपितरूपस्यातिदेशो ननु पाठ मेवपर्यायाः स्त्रैप्रकृ
तिवद्विकृतेरपि सत्त्वतियत् उह बाधौ न स्यातामिति चोद्यते। यत्रापि ब्राह्मणमेव सा स्यादतिदि

अतिदेशाभावे सौर्यादीनां गणयागत्वापत्तेः प्रकृतस्मात् निसाधात्वं

यथा

११ ११

ष्टौ एत द्ब्राह्मणेनोपपेवहविंषि इति तत्राप्यन्यसौवैचित्र्यं सततस्तेनैव रूपेणातिदेशाद् ऊहादि सि
द्धिः। यदि त्वग्नेयत्वं नेष्टं निर्वपामीत्यनेन रूपेण सोऽयं प्राप्तः ततोऽग्निपदस्य देवतापदस्य वा सि
प्रतिपन्नरूपत्वाद् देवतापदा वि।व क्षये व तत्पठितो। अतोऽग्निपदरूपत्वविवक्षितमिति न द्रा
व्यमास्यादिर्ति। अन्यथाग्निपदरूपमेव विवक्षितमित्यापद्येत तेन सूर्यपदं प्रक्षिप्यते तामत्य
प्यापद्येत तेन सूर्यपदं प्रक्षिप्तेनाग्निपदं बाध्येत तो नोहः। सिद्धान्ते बाधः। यदि तु प्रकृतौ नि
रूपितरूपस्यास्य विकृतिसौ वैधस्त्वदा प्रकृतावग्निपदस्य देवतापदरूपसंप्रतिपत्तेर्देव
तापदरूपमात्रं विवक्षितं दृष्टार्थत्वान्नाग्निपदरूपं अदृष्टार्थत्वाद् देवतापदाचिजिगौस्यानी
तरीयकत्वादग्निपदमधीतमिति निश्चीयते। तत्र सोऽयं तादृग्रूपमेत्वादग्निपदस्य वा तद्रूप
त्वात्स्वरूपस्य वा विवक्षितत्वान्निवृत्तौ सत्यां देवतावाचिनः सूर्यपदस्य प्रक्षेपादूहवाधौ सिद्धो न
वतस्तस्माद्धेतु द्विकातिदेशः॥ द्वादशाहमहर्गणोत प्रकृतित्वाद्वादशाहिकमधिकागमानुद्रारव्येस्या
देकाहवत्। इदानीमानुमानिकवचननामधेययोर्बलाबलं चिन्त्यते। गवामयनेऽज्योतिर्गौरायुरित्या
दि संज्ञायुक्ताः याः गा उत्पन्नास्ते षीगणीतः पातित्वाद्रूपा सुद्वादशाहस्य तिद्वादशाहविधीतः प्राप्ता

ति ५

ज्योतिषा:

नामधेयाच्च ज्योतिराद्येकाह विधेत स्त्रत्राविरुद्धा द्वयेपि त्रियेते विरुद्धेषु किं द्वादशाहादिका:
कर्त्तव्या: चोदको बलवान् उत नाम बलीय स्त्वादेकाहिकाइति संशये विशेषानावादनियम:
अथवा चोदको बलवान् फलसंबंधोत्तरकालावेतिकर्त्तव्यताकांक्षा प्रयोगवाक्येव फलसंबं
धो न च तत्र नामानि श्रूयंते यान्यपेक्षित विधेतमाति दृश्योयु: गण सामान्यात्तु द्वादशाहिकं धर्मा ति धर्म
१२ ति देश एव तत्रावगम्यते यास्तु समुत्पत्ति चोदनास्तु नामानि श्रूतानि तत्रालब्ध फलत्वादसत्यामि
त्थं तावापेक्षायां नातिदेश: फलसंबंधे लब्धप्रतीक्ष्य पश्चादतिदिश्येदपि नामधेयं सर्वावगतगण
धर्मा विशेषेण वर्त्तते तस्माच्चोदको बलीयानिति प्राप्ते अभिधीयते प्रत्यक्ष श्रूयते नाम चोदकस्त्वा
12 नुमानिक: । न प्रत्यक्ष विरुद्धार्थमनुमानेप्रवर्त्तते । यद्यपि फलसंबंधान्नेति कर्त्तव्यताकांक्षा प्र
योगवाक्ये प्रस्फुरयते तथापि प्रयोगवाक्यमुत्पत्ति चोदनावगतरूपाणि कर्म्माणि आलोच्य फलेविनियुंक्ते
तानि चालोच्यमानानि संज्ञाविशिष्टान्येवालोच्यते इति तन्निमित्तोतिदेश: प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्छीघ्रं १२
गम्यते । किं चोत्पत्तिवाक्यं तावदनास्य तावाञ्ज्ञायत एवापेक्षा तस्माद्बलीय: । वचनादतिधानतत्राप्यविरि

घपि

तीत्कन्समिहातिदेशानां। अनुमावत्सापि सत्तायान्नविताततस्य विरोधे पार्थितनौ॥ इति शास्त्रद
पिकायां सप्तमस्य चतुर्थः पादः समाप्तः। समाप्तश्चायं सप्तमोऽध्यायः॥ अथ विरोधलक्षणं। विध्यन्
ताधिकरणे सौर्यादिष्वानुमानिकेन वचनेन वैदिकानां कर्त्तव्यतास्तातिदुक्तं। तस्येदानीं वि
रोधः प्रतन्यते कस्य विध्यन्तः प्रवर्त्तत इति प्रथमं तावद्विचिन्त्यते किमेकस्मिन् कर्मणि सर्वधर्मा
तिदेशाः उत नेति। ननु विध्यन्ताधिकरण एव लौकिकवैदिकसमुच्चयमाशङ्क्य निषेधो विप्रतिषे
धे स्यादित्यनेन सूत्रेण कथं नावापेद्धार्या एकेनैव त्वौ भावहरणान्नद्वयोः सहप्रवृत्तिरित्यु
क्तेनुगतमेतत्। सत्यं समुच्चयस्तत्र निराकृतः इह तु सर्वविध्यन्तानामेकत्र विकल्पेन प्राप्तिरिति
पूर्वपक्षः। उत्तरस्तु। नियत एकस्मिन्नेकः प्रवर्त्तते। अन्यथा त्वनवस्थितः स्यात् यास्वार्थः स्यात्॥
तस्मान्नियमेनैकस्यैव दर्शपूर्णमासादेर्विध्यन्त एकस्मिन् सौर्यादौ प्रवर्त्तते। सत्यमेवैयुक्तं॥
कथं त्विदमवगम्यतेऽस्य विध्यन्तोऽत्रत्रस्य नेति तदाऽत्तिधीयते। यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्॥
यस्य कर्मणो लिङ्गं विहमुपस्थापकं शब्दगतमर्थगतं वा यस्य विकृतौ दृश्यते तस्य विध्यन्तस्तस्यां प्रवर्त्तते॥

स शेषदृष्टो लिङ्ग न्यपेक्ष्या स्याद्देश्यपथं

यथाग्नेयस्य सौर्यं तथाहि निर्वपति स्तद्धितेन देवतानिर्देशः एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीन्या
ग्नेयचोदनयादृष्टस्तैर्विधानि सौर्यवाक्ये विधीयेताप्येकदेशरूपमात्रानितानुपस्थापयन्ति साव स्वार्थे। त्रीहा दोहना
वभावनातस्याः स्वार्थं प्रति साध्यसाधनोपाकितानापेक्षितत्वाददनादृत्यचरतौ यो दाढ्र्ये तावरूपोपेक्षा
सेति विधियोगपत्वे चोकाद्यो षत्वेनात्र सैव ध्यते। तदयमर्थः। यथाग्नेयेन स्वर्गः क्रत स्तथा सौर्येण
ब्रह्मवर्चसमिति। एवमनेकदेवतेष्वग्नीषोमीयेंद्राग्नविधीयेते। आज्यद्रव्यकेष्वपीशुयाजस्य। पयो
दध्यामिक्षादिषु देवतापक्षे वसान्नाय्यस्य पश्वीतरेषु देवतास्य। एकादशिनेषु सवनीयस्य पशुग
णीतरषेकादशिनस्य। अव्यक्तेषु सोमस्य। अहर्गणेषु सत्त्रेषु हीनेषु वद्वादशाहस्य। सैवमुरा
दिषु गवामयनिकस्येत्यादि द्रष्टव्यो। एवमिह विशेषातिदेशाः। उत्तरस्त्वस्येव प्रपंचः। प्रवृत्तेत्वादिष्टे
सोमे प्रवृत्तिः स्यात्॥ अग्निहोत्रे दर्शपूर्णमासयो ज्योतिष्टोमेव दोहनावघातादिषु वादिदृष्टार्थानी १३
गानि नियमादृष्टकरणसमर्थानि ते श्रुतिराकांक्षत्वाददतिदेशो नास्ति तथापि सोमे दार्शपौर्णमासिकध
र्मी तिदेशीकनाविद्धत्वनाशीकामान्निराकर्त्तुमिदमधिकरणं। कः पुनरसौ हेतुः। दोहणीयादिष्वदृष्टपप

प्रमाणानुदर्शनातविधिमते

र्यतास्विष्टिषु पशुषु च दर्शपूर्णमासविध्यंतोतिदेशेन प्राप्यमाणो मनसि विपरिवर्त्तते तन्म
ध्यवर्त्तित्वाच्च सोमस्य तत्रापि तदन्वयं शीकते तस्यैकस्यां प्रयाजानुयाजा इति वदर्शनमव
कल्पते । तस्मादिष्टेः सोमे प्रवर्त्तते ति सोऽयं निराक्रियते । नानपेक्षो प्रवृत्तिर्युक्ता प्रयाजा
दिकं तु दीक्षणीयादिगं गवर्त्तिवाङ पयस्तपन्पायेनेक स्यात सौम्ये प्राघमनुध्यत इति नास्ति सो
मे तिदेशः ॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् । सोऽयं वकः निर्वपेदित्यादिचि ष्टिषु नि
र्वपत्यादि सामान्येन दर्शपूर्णमासविध्यंतोपस्थापना तस्यातिदेशः इदं वयस्य लिंगमि
त्यस्य प्रपंच इति नातीव पूर्वपक्षो यतितव्यमुत्तरत्रापि स द्वैत्रे । पृशोव लिंगदर्शनाच्चाप
ग्रावप्यग्नीषोमीये तद्धितेन देवता निर्दिष्टाः । आलभति श्च दर्शपूर्णमाससादृश्यमिष्टा
वप्यालभन्ते ति विद्यते ईषामालभन्ते ति इष्यतेव पश्चोरालंभनादिदृष्टार्थांगमस्ति द्ययेतिदेशा
पद्यात तस्मान्नैत्रेष्टिकोविध्यंतः ॥ ६ ॥ दैक्षस्य चेतरेषु । इतरेषु सवनीयनिरूढादिषु पशुषु प्राप्तिर्द्र
व्यकत्व सादृश्यविशेषाद्धि शसनादिसंस्कारस्तन्त्रानाद्दैक्षस्याग्नीषोमीयस्य विध्यंतः ॥ ७ ॥

तस्येतितस्यप्रवेदन
सोमगतत्वव्युष्टिनो
दीक्षणीयादेष

दृष्टानिकाये
दृष्टार्थाः यादवतेन्येते पशावपिदृष्टादशपयाज्ञापयन्तो तेवस्य ... धारांतनेलिंगानेर"

कादशिनेषु सोत्यस्य द्वैरथान्यस्याप्यदर्शनात् ॥ ऐकादशिनेषु सुत्याकालत्वसामान्यातिरेका
द्वैरथान्यदर्शनाच्च द्वैरथानेऽस्य मृष्टा तदिति सवनीयस्य विधीयते ॥ तस्य प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रकृ
तिपशुरूपदर्शनात् ॥ सौत्रामण्यादिषु पशुगणेषु गणत्वसामान्याच्चिन्त्यादैकादशिन
विधीयते ॥ अव्यक्तास्तु सोमस्य ॥ विश्वजिताय जे तेत्यादिष्वेकाहादिषु द्वादशाहे वदिकदृष्टौ पौर्णमा
सिको विधीयते ॥ तत्र सौमिक इति संशये विशेषाभावादनियमे प्राप्तेऽनुच्यते ॥ सौमिकः स्यादव्यक्तत्व
सामान्यात्कथमव्यक्ततायां गार्हपत्यां विद्यते युक्तदेवताविरहः ॥ यत्र तद्धितवदुपी मैत्रावरुणी गार्हपत्ये
नैव देवताविनियुक्ता तदव्यक्तमितरत्त्वव्यक्तं तयाच विश्वजिदादयः सोमश्चानयैन्द्रवायवं गृह्णा
तीति तद्धितेनैव देवता सोमे विहिता नयागदेवतानेन विधीयते । किंतु ग्रहणेन तद्रूपतायाः सरूपश्चाद्य
र्थिको यागसंबन्धो नव प्रमाणमेव यागान्वयः इत्यव्यक्तत्वमतः सोमविधौ तो विश्वजिदादिषु गर्गा
द्वादशाहस्य ॥ द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु अव्यक्तत्वे गणत्वे वाविकृतेति विधीयते तस्माद् द्वादशाह विधीयते ॥ एवं
वृपन्नौ सीयादौतान्यहानि संतिष्ठन्त इत्यादयो गणधर्मा लभ्यन्ते ॥ गव्यस्य च तदादिषु ॥ संवत्सरस
त्रेष्वादित्यानामयनप्रभृतिषु संवत्सरसत्रत्वसामान्यात्संवत्सरनियमलिङ्गाद्यागवामयन

१४

विधीयेत॥ निकायिनीतु पूर्वस्योत्तरेषु वप्रवृत्तिः स्यात्॥ साहस्राः साध्यस्का इत्येक संज्ञया
युगपत्परस्त्त्पपश्चात्क्रमेणा विहिता यागा निकायिनउच्यते। तेषां प्रथमो धर्मवान् उत्तरेषु
कितलो धर्मा, प्रवर्तेत उत्तरसौ मिकाइति संज्ञायेऽव्यक्तत्वात्। सौमिकाइति प्राप्ते एक निकाय
वर्त्तित्वमेकनाम स्वैवावीतर सामान्य मधिकम स्तीति पूर्वं विधीयेतउत्तरेषु तथाया यावदस्यस्या
हस्रस्योत्पादि साहस्रादि धर्मेदर्शनेपूर्वधर्मप्राप्तिं दर्शयति॥ कर्मणास्वप्रवृत्तित्वात्फल
नियम कर्त्तृ समुदायस्यानन्वय स्तादर्थनत्वात्॥ फलं स्वर्गः नियमो याव ज्जीवकता। कर्त्ता स्व
र्गकामः समुदायस्यान्तेया दानी पशी मिथः साहित्यं। किमने विकृतिषु सौर्यादिषु मिथः प्रदि
र्ष्यतेनेति संशयः। तत्र प्रकृति सवैधादि कृतावति देशानी। प्रयाजादिवदेतेषामिति प्राप्ते
ति धीयते। प्रकृतौ वनिवद्धत्वादि कृत्वा सहनान्वयः। नवाति देशात् प्राप्तिरित्यभावान्वयाद
तो कथं भावापेक्षादि विकृति भावनायदेव प्रकृतोइत्यं भावेनगृहीतं तद्वाप कृतेनैव फलादी
नामित्यं भावान्वयः। फलनियमयोः पुरुषार्थत्वात् स्वर्गकामोपि न कर्मार्थः कर्मैवतदर्थमित्युक्ते

रागे समाहिताभवा
...वदस्मात्क्रोकादसौ
...लोकेऽ

प्रवास्य साहस्रकस्य
भाय उपरस्थिर

स्वर्गकामाधिकरणे। तथाग्नेयादौ निषडपितुस्थवत्फलं प्रतिकरणत्वेनोपदिष्टानि नान्यो
न्यस्यौ गौणेन नैकस्योपकारेऽन्यानि प्रवर्त्तन्ते। न वाप्रवर्त्तमानेषु तत्साहित्यौ से भवति। तस्मान्न
फलादीनामतिदेशः। मा भूदिति स्यैव भावौ चोनातिदेशः फलापेक्षैव विश्वजिदादिष्वश्रुतफले
ष्वफलमतिदिश्यतामिति चेत्। नैवं तद्धि फलं विकृतावतिदेशेन विधीयमानमेकमेव स्यात्।
१५ न फलं विकृतिं फलं प्रति विधीयते। फलमेव प्राकृतं यथावस्थितमुद्दिश्य विकृतिर्विधीय
तामिति चेत्। न तस्य विकृतिः साधनं भवितुमर्हति प्रकृत्यैव स्ववाक्यगतया व्यवरुद्धत्वात्। त
15 स्मान्न विकृतेः प्राकृतफलसंबंधः॥ गुणकामे त्वाश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात्। इह गुणफलानि १५
गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्येवमादीनि तत्साधनभूतान्यगोदोहनादयः किं विकृतिषु प्र
वर्त्तन्ते नेति संशयः। तत्र प्रधानफलं प्रधाननिबंधनत्वात्तस्य च विकृतिषु प्रवृत्तेर्मा नाम प्रवृत्ति
ष्ट॥ गुणफलं तु गुणप्रवृत्त्या प्रवर्त्तितुमर्हति। तथाहि प्रणयनं तावदतिदिश्यते तत्साधनं च गो
दोहनमनंगमपि साधनत्वाश्रमसवत्प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्त्या च तत्साध्यं फलमपि प्रवर्त्तते तथाप्र

पुः प्रवर्तते

धानाश्रितदध्यादिसाध्या। मिक्ष्यादिद्रव्यादेर्होमसाधनत्वेन विकृतिप्रवृत्तौ नुपपते नहि गोदहनादी
नामित्थंभावेन संग्रहः। इत्थंभावातिदेशेन तेषां नातोतिदेशाची। न हि किंचिद्यथाकथंचिदपि प्र
कृतेः साधनेतत्सर्वमतिदिश्यते। कथंभावापेक्षा हि विकृतिचोदना सा हि तस्याः फलस्यापि तां प्रकृ
तिचोदनामालोकतस्यास्त्वोश्राया। साध्यसाधनीभावना कांक्षितत्वोदनानुमेटतो यमित्थं
भावीशंवाकाशेषत्वेनगृह्णातितत्रयस्याकृतीचोदनायोइत्थंभावरूपेणागृह्णीतेप्रमातीतरेण
कथंचित्साधनभावमुपनीतीगोदोहनादितस्यकः प्रसंगो विकृतौ मा भूदतिदेशः। प्रणयनस्य
त्वाश्रयकृतस्यैवमसस्यापि विना शास्त्रेण न पुरुषेच्छामात्रेण युक्तो बाधः तद्बाधे हि वैगुण्यं स्यात्। अवैगु
ण्यं तु भवत्येव कामस्यापि प्रवृत्तिः यथाह भाष्यकारः। तस्मिंश्च प्रवर्तमाने कामोपि प्रवर्तेत इति। किंच यद्य
दृष्टार्थत्वमास्थीयते सा... बन रूतं प्रणयनेतदेवाश्रयस्तादृशस्य वप्रकृतत्वान्न विकृतौ तादृगस्ति
तस्मादाश्रयाभावादपि न गोदोहनतत्फलयोः प्रवृत्तिः॥ एककर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनैक
त्वात्॥ सौर्यं आग्नेयविकार इति वक्ष्यते। आग्नेयश्च पौर्णमास्यमावास्ययो रुत्पन्नः उभयसंशः। ते
न वक्तुर्हौत्रा... पैवहोत्रावतस्य कालद्वयेप्यतिमर्शने। तत्र सौर्यमैत्र द्वयं किं पौर्णमास्यमावास्यायाः
×विकृताविभावात् तदाश्रितं गोदोहनमपि पुरुषः कामनावशात् प्रयुंक्त इति तिवेत् न वैगुण्यात् अतिदिष्टसांगमकृतस्य × ६

प्रकृतावन्वैगुण्यापत्ते

त्लयोर्गौवस्थया प्रयोक्तव्यौ नतु ताव्यवस्थयेति। अव्यवस्थाप्रकृतौ दृष्टा प्राप्ता नैविकृतावपि प्रकृता
वार्ष्णिकाल्वेषा विकृतौ नातिदिश्यते। चतुर्होत्रा पौर्णमासीं पंचहोत्रामावास्यामिति समुदाय द्वारेण
मैत्रयोरुपदेशः प्रकृतत्वान्नकालद्वारेण तस्याप्रकृतत्वादतः समुदाय द्वयवर्त्तिन्यत्रापे
१६ यस्यैव मैत्रावैशी एकार्थत्वाद्विकल्पते तत्र पौर्णमासीकाले पौर्णमासिके हविरंतरेः स हानि
मदुपमानमाग्नेयमविरोधाच्चतुर्होत्रात्तिमृष्टी। एवममावास्याकाले पंचहोत्रानन्तुकालकृता व्यवस्था
तत्र शास्त्रार्थः तस्माद्विकृताव व्यवस्था॥ ॥लिंगसाधारण्याद्विकल्पः स्यात्॥ इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः
प्रवृत्तिरित्युक्तं। तत्र षष्ठमाग्नेयादौ नीकस्यैकप्रवृत्तिः। विशेषान्नावादनियमः। सादृश्यविशेषात्त्वेक
देवत्ये सौर्यादावेकदेवत्यस्याग्नेयस्य प्रवृत्तिः अनेकदेवत्येष्वग्नीषोमीयैन्द्राग्नयोः आज्यादि द्रव्यके
ष्वपौष्टयाजादेः कथं पुनरेकदेवत्यमाग्नेयं सौर्येयोर्विशेषादितिदर्शितं नाध्य। विप्रतिपत्तौ हवि १६
षो नियमप्तकर्मणः स्वादुपार्ष्यत्वात्सौर्ये इष्टपुरोडाशो किंदेवतासामान्यात्सान्नाय्यं विधीयतां उत ह
विस्सामान्यादौषधविधीयतामिति संशये तथाग्नेयपयस्ति देवतासामान्यादौषधस्य हविस्सामान्या

द्विवचनांते नापिवि गृहस्पकर्ष्यास्य त्वोते

अग्निमेकस्थेन भागधेयेन समर्द्धयति। अमुमेवादित्यं स्वेन भागधेयेनोपधावति।

ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्

धर्मेण पदे नोद्युग्य निर्णये कार्यं [illegible]

द्यासान्नाय्यस्येति देवतासामान्यहविःसमान्ययोः किं बलीयइति चिंत्यते। विद्रोपान्नावा
दृनियमं मुख्यत्वप्राधान्यात्पूर्वी वा देवतायाः प्राबल्यं मन्वानस्योत्तरं। हविष्यस्य यजमानत्वात्
प्रत्यासत्तिर्हि कर्मणि। उद्देश्यमात्ररूपत्वाद् देवतारादुपस्थिता। यच्चप्रत्यासन्ने तेनैवोपस्थि
तेविध्यौ तमासाद्य नियकी हीर्के नवहिरंगप्रतदेवतोपस्थापितमपेक्षते यद्यपि प्रातिप
दिकार्थो देवतामुख्या। तथापि तस्य रूपबेलायामाकांक्षाभावादनतिदेश्यः कर्मविध्यु
त्तरकालं तु प्रत्यासन्नो हविःसामान्यो बलीयः। प्राधान्यं तु देवताया नवमेनिराकरिष्यते। किंञ्चो
पचे सान्नाय्यधर्माः स्तत्र चोपघयघर्मा सि वैवाध्येरन् अतः सेन वाला यथा यथे तु प्राह्यो नकस्य
विद्धाय सा तस्मात् हविःसामान्यं बलीयः। हिरण्यमायमे स्तोजस्यात्। कृष्णलत्वयावत्योषध्य
याःकस्पविधीतःस्यात् उज्वलत्वसामान्यादाज्यस्य विशदत्वादोषधेर्वा विवउत्राक्ष्योगाच्च श्रो
पचवर्माः।। मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारःस्यात्। दधिमधुघृतं तैडुलाउदकंड् तत्रमधूद
कयोः पयःप्रवर्तितो नाज्यमिति स्यान्नाविकद्रवत्वसामान्यात् तयं।। नैवमसत्यपि स्यान्नाविं

प्रतीव [illegible] निर्णयेन [illegible]

कद्रवत्वोग्निसंयोगादाज्ये पिष्टवत्वात्स द्वादशसंसामान्याधिकारः। पयो धर्मो लीनदोह
नादीनामसत्त्वात्। उत्पवनादीनीमानि नवाज्यविधौ तः वर्णि सामान्यस्य वा धिकाद्भवत्व
स्याविशेषत्वात्। अस्तु ग्रहावेक्षणमाज्यधर्मे म धृत इति॥ इति शास्त्रदीपिकायामष्टमस्य प्र
थमः पादः॥ वाजिने सोमरुद्रे वै सौत्रामण्यां च ग्रहे पशुताश्च [illegible] वाजिनयागे सौत्रामण्यां ग
१९ सुराग्रहेषु तेषु वाक्यविनादि ग्रहेषु किं सोमिको विध्यन्तः उतेष्टिक इति संशये सोमो बा वाजिने सु
रा सोमद्रव्यसामे सोमशब्दस्तु दर्भीति देशार्थोऽपि होत्रशब्दवशात् स्यात् सोमिकः। प्र
शंसार्थस्त्वयं सोमशब्दो न विधानार्थः। विध्यन्तश्च वर्ण्यते। तद्धविः सामान्यादैष्टिको वाजिने पश्वा
विध्यन्तः सुराग्रहेषु चौषधः। पशुपुरोडाशाविकारः स्यात् देवतासामान्यात्। पशावग्नीषो
मीयदर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्युक्तं तत्र देवतासामान्यादग्नीषोमीयः पुरोडाशः प्रवर्तते १९
हविः सामान्यमपि पुरोडाशेनैव विद्यते द्वयोरपि धनत्वात्। सान्नाय्ये वा प्रवर्तते हविः सामान्या
त्सान्नाय्ये हि पशुतः अत्र च तिपशुरपि पशुप्रभवः। सैवं चिलाद्वपशु सान्नाय्ययोः पशुप्रतीतः सा

धि३

न्नाय्यमुपस्थापयति। सान्नाय्यपात्रे चोभेपि पशौ दृश्यमाना तत्र क्षति त्वेस्त्ववयति। दध्नः स्या
न्नह्नि सामान्या॥ तत्रापि दध्नो विकारः स्याद् द्रवत्वसामान्यात्। पयसो वा। तद्धि साक्षात् प्रत्युप्रन
वैदधि तु तद्भवेत्। पशुहिंसा साक्षात् पशुपत्नवः गतिम्त्वेच पशुपयसो स्तुत्वी तदङ्कृद दधितः पयसः॥
आमिक्षा त्रयभावत्वात् तप विकारः स्यात्॥ आमिक्षायागः सान्नाय्यविकारइत्पसन्दिग्धे
दध्नः पयसो वेति विमृश्यते। दधिक्षीर हिंसी स्तद्ग मामिक्षेत्यभिधीयते। तत्रयोश्चरससत्स्यी दृश्यते
तो ह्यामिका। विशेषाग्रहणात् तस्मादुभयोर्विकृतिर्तवेत्... पयस्ति वाकोऽनुसन्धम्यागुणतः पयः
दधि द्वितीयानि दृश्यावधानीतेन सापदृष्टा दध्ये वप्रति निर्दिश्यते नव धातिदेवतो। दध्ये वातो हवि
स्तस्मात् सार्यं दोहविकारता। पयसस्तु प्रधानत्वे तत्र कर्मसमाप्तितः दध्ना हिनोपमानेन तद्दे
वत्याप्यते पयः। कर्मतोपि प्रधानत्वे तस्य स्यात् सीप्रदानवत्। सर्वनाम्ना परामर्शस्तस्यैवातो वृक
ल्प्यते। तद्देवदधिसंयोगात् लक्षणा मत मतो हविः। तस्यैवदेवतायोगआमिक्षापि तद्वनः। प्रातर्दोह
विकारस्त्वमामिक्षायास्ततः। स्थितौ॥ सन्नमहीनस्य द्वादशाहस्य स्यान्नयथाप्रवृत्ति रेककम्प्यात्। गो

...नानि... ...गय... ...कृ... ...पञ्चदशरात्र... प्रथमक... ...अहीन... ...गाह...
स्तो दीवह वैवाहीनं नपञ्जेर न्द्रौ चितानाडपेचु: । व्हय चितिसमदशा । स्वयंचलितोभालता: सञ्जमुपेचु । अरिसाइय: ।

ष्टुद्रादशाहस्येत्युक्तं द्विविधाश्चगणाः । सत्राण्यहीनाश्च । द्वादशाहो ऽप्युभयधात्मा तस्योभयवि
धस्याप्यनियमेन सर्वत्र प्रवृत्तिर्विशेषाभावात् । सत्रस्यैव बहुसत्रेषु प्रवृत्तिः सत्रसाम्यतः ।
तथाहीने ष्वहीनस्य सुसदृक्त्वादिति स्थितिः ॥ अन्यतरतोतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीन
त्वे कुण्डपायिनामयनस्य तद्वत्वे चाहीनत्वदर्शनात् ॥ पञ्चदशरात्रस्य कुण्डपायिनामयनस्य च
किं सत्रविकारत्वमुताहीनविकारत्वमिति चिन्त्यते तदर्थं च किमनयोरहीनत्वमुत सत्रत्वमि
ति विचार्यते । तत्रोभयतोऽतिरात्रत्वाद् द्विरात्रादिवदेतयोः अहीनत्वे तवेन्नैव मासमनोपायिवोदनाहे 18
सत्रसंज्ञात्कौण्डपायिनामय... तमिदं द्वयं ॥ तस्मात्सत्रमतः सत्रविधेरतोत्र प्रवर्त्तते ॥ इति शास्त्रदी | ॥ पञ्चदशरात्रवत्कुण्डपायिनामयनेपि अहीनकार्यम्भवेत्
पिकायामष्टमस्य द्वितीयः पादः ॥ हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ अस्ति वैश्वदेवमेकादशक
पालं निर्वपेद्वारुणं सारस्वतं चरुं बार्हस्पत्यं चरुमिति । तत्र संशयः किं प्रथमस्याग्नेयविध्यन्त
तृतीयस्याग्नीषोमीयविध्यन्त उत विपरीतमिति । स्थानसामान्यात्प्रथमतृतीययोः प्रथमतृतीयवि
ध्यन्त प्राप्तावुच्यते । प्रथमस्य द्विदेवत्यत्वादग्नीषोमीयविध्यन्तत्वान्तरं तु बलं तस्माद्देवसामान्यात् प्रथ १८
तः तृतीयस्यैकदैवतत्वादाग्नेयविध्यन्तः ॥ देवतासामान्यमुत्पत्तिवेलायामेव शीघ्रं गम्यते । स्थानसामान्यं तु नापेक्षत्वाद्विलम्बितत्वात् ।
पञ्चदशरात्र एवं विधः त्रिवृद्गणि... ज्योमः त्रिरात्रो दशरात्रश्च ... पञ्चदशरात्रे ... कुण्डपायिनामयनस्योपक्रमे मासाग्निहोत्रं ... स्थाने दशरात्रो महाव्रतं ... त्रिरात्र... ...नासि

वर्द्ध

प्रथमद्वितीययोस्तृतीयरूपमविधीयत। गणचोदनायां यस्य लिंगं तदावृत्तिः प्रतीयेताग्नेयवद्
जानुक्रमश्रुते श्रूयते चत्वारि त्रिवृत्पाहान्यग्निष्टोममुखानीति। तत्र किं पांच...
त्रिवृतामविधीयत। ऊर्ध्वं पावर्तनीयः। उत त्रिवृद्दादानीयचतुर्णामपि क्रमेण चतुर्ष्वपि प्रवृत्ति
रिति संशये पूर्वपक्षे संघातासामान्यस्य दुर्बलत्वात् त्रिवृत्त्वसामान्येनैव बाधस्यैव प्रवृत्तिः
नैवं इह स्तहचोदितानां संघातोपि मावृत्त्रिवृत्त्वमपि तत्र संघातसामान्यं प्रधानगतमंग
गतस्तोत्रीयागता त्रिवृत्त्वादुत्तलीयइति तद्दर्शनचतुर्णामपि दृष्टाद्यानां चतुर्षु प्रवृत्तिरेवेचा
ग्निष्टोममुखानां स्यषचादोयुज्यते॥ अन्यथा सर्वेषामग्निष्टोमत्वं स्यात्। आद्यस्याग्निष्टोम
त्वात्तत्राग्निष्टोममुखानीति न घटते॥ कालाभ्यासे चादरिः कर्मभेदात्॥ षट् त्रिंशद्रात्रे श्रूयते
षडहान्भवंति चत्वारो भवंतीति। तत्र विचार्यते किं भूयश्चतुर्विंशत्यामहः सु द्वादशस्था हि कस्य तस्य
प्रवृत्तिरुतषडहस्यैव चतुरावृत्तिरिति। तत्र॥ चतुर्विंशतिरेतानि चत्वारः। षडहाइतिवोद्यं तेहानि
तानेषु द्वादशाहः प्रवर्तते। उच्यते। चतुर्विंशति संख्या त्रगणः साक्षान्नबोध्यते। चतुः संख्ये श्रपषुहे

दशरात्रविधौ २

...अग्निष्टोम विधि ... ३ आर्षिकस्य
...द्वादशाहादा... १२ षडहस ... विधिनः २
शब्देन

...एकविंशस्तोत्रे ... यागानां ... स्तोत्र ...

क्थ्य २

रनुमानेनगम्यते। यउः वउः सीख्या स्तुषउहाः प्रत्यक्षेणैव वोदिताः तस्मात्षउहविधीतः शीघ्रमत्राव
गम्यते। सीख्यागणेष्वतरस्यासः प्रतीयतेक्ष्वतत्क्षणग्रहणम्॥ ग्रातो ख्यो नवतिग्रातातिरात्रे नवत्
तिक्रतो। तत्रसीशयः किंज्योतिष्टोमस्यग्रातक्रत्वोभ्यासः उतद्वादशाहप्रवृत्तिरिति। तत्रो ख्या दिग्राष्टानो क्थ्याः २
१९ ज्योतिष्टोमनामत्वेमन्वानस्तमेवद्वरस्यमप्यन्रधतां भ्यासउपादेयोगुणो विधीयतेइतिमन्वानस्त
स्येवाभ्यासमाह। सोस्थानि मित्ता स्त्वेतेनक्रतोः कस्यापिवाचकाः। सीनि ध्या तावत्ः सोस्थाविशि
ष्टगणचोदनातस्माद्वादशाहविधीतगगणाद्युपवयस्त त्रक्षुति त्वाहु॥ ग्रातो ख्यो नवतीत्यत्रद्वा क्थ्यं ६
दशाहिकोदशरात्रोदशाक्लवः प्रवर्ततइत्युक्तं। तस्मिंश्चदशरात्रेत्तितोक्तो अग्निष्टोमो तत्रग्रातो
क्थ्याः ख्य प्रतिदशार्के क्षो द्वावग्निष्टोमावुक्थ्यः सोस्यपावर्द्धितव्यौ तत्रागम्यमाने पूर्वं ख्य स्तोत्रेषुसीशयः
किंद्वादशाहिकान् ख्य स्तोत्रविकारास्त्वोषुहिकेषिद्विशेषाः प्राकृतेभ्य स्तोत्रेभ्यो त्तिधेते उतज्यो १९
तिष्टोमो ख्य विकाराइतितत्रद्वादशाहविकारत्वादस्यगणस्पतदीयेषु ख्या हः स्तुयान्कुक्षा स्तोत्रा क्थ्य
त्तितद्विकारत्वमेवास्मिन्नागीरनामु ख्य स्तोत्राणीयुक्तेनयत्रातिदिष्टाः नहिति द्वुकोत्ति द्वुका

क्थ्य २ क्थ्य ३ क्थ्य ४ क्थ्य १ क्थ्या २ क्थ्य ४ क्थ्य २

नैतद्युक्तं। ज्योतिष्टोमेदि उक्थ्यास्तोत्राणामुत्पत्तिर्वाक्या [illegible] तेषामेवविशेषाविहिताः पत्रचोत्पत्तिस्तत्र [illegible]गमनंयुक्तं। १

द्या विवेतुमर्हति सत्वन्यस्मिन्नित्ति स्फुके तस्माद्ज्योतिष्टोमिकानामेषां ख्यादीनां प्रवृत्तिः ॥ गा
यत्र्यां तु प्राकृता नामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्संख्यात्वादग्निष्टोमवद्व्यतिरेकान्तरदारम्यत्वे ॥ बृ
हस्पतिसवे प्रकृतितो गायत्र्यौ स्फुन्नादिषु नानाछंदःसु त्राशेषु छंदोंतराणि बृहस्पतिगायत्री
नियता गायत्रमेतदहर्भवतीति तत्रसंशयः ॥ किं त्रिष्टुब्वादिष्वेव चोदकप्राप्तेष्वक्षरलोपैः
त्वा गायत्रीसंपादयितव्या उत तदाशंतयीभ्यपत्यत्ति ग्रायत्र्या आनेतव्या इति तत्र संख्यामात्र
वाचकत्वात् गायत्र्याशब्दस्य प्राकृता श्चेव चोदकप्राप्ताः स्यदक्षरावलोपेन विरुध्यते । तस्मा
न्ना स्वेवाक्षरलोपस्तधातिस्त्रो ऽनुष्टुभः चतस्रो गायत्र्या इत्याक्षपपद्यते । अत्रोच्यते । संख्या
मात्राभिधायित्वे सर्वत्रैव प्रसज्यते । भेत्री तरे घटादौ च तस्मात्संख्या निवात्सर्वं श्रुष्टा
क्षरे स्त्रिभिः पादैर्युक्तामलिददधात्पत्सौ । तिस्रोनुष्टुभ इत्यत्र गौणः श्चाब्दोन मुख्यतः । तस्मादुक्त
त्रिगायत्र्य आनेयाः । पूर्वाधिकरणे तु पवयत्रिष्टितितः । तत्रासंगाद्दपवयो ये ष्टितितः ॥ इति शास्त्र
दीपिकायामष्टमस्य तृतीयः पादः ॥ दर्विहोमो यत्र विधाने होमसंयोगात् ॥ प्रपंचितेतिदेशो

वाजपेयेषे ष्टप्यद
तिस्तवेन यदुंने

पवादत्विवक्षयाद्दर्विहोमाहत्यमागताः तत्प्रसंगेनवयदेकयाजुहुयाद्दर्विहोमेकुर्यादित्यर्थ
वादगतोदर्विहोमशब्दो बुद्धिमागतः किंगुणविधिर्नामधेयं वानामापिलौकिकानामेवउतवै
दिकानामपिवैदिकानामपि किंयज्जुहोत्युत्पत्तीनामपि किंवाजुहोत्युत्पत्तीनामेवेतिप्रसंगाच्चि
न्त्यते। तत्रहोमशब्दसंयोगात्तस्यवकर्मत्वानवधानत्वादस्यसमासस्यकर्मनामत्वेंत
२० त्रलौकिकानांस्थालीपाकादीनांकर्तरिदर्विहोमिकशब्दप्रयोगात्तेषांनामस्यात् वैदिकेपि मेन
वास्तुहोमेप्रयोगात् होमस्याविशेषाद्वैदिकानामपि। तत्रैवजुहोत्युत्पन्नानामपिचतुरवत्ती
जुहोत्यादीनांहोमत्वोपपत्तेस्तेषामपि न यागस्यहोमत्वापत्तिः। यागात्कर्मान्तरंप्रोक्षणादि
वत्संस्काररूपंविधीयतेऽतोजुहोत्युत्पत्तीनामेवाग्निहोत्रादीनांनामस्यात् यत्तुगुणवि
धित्वमाशंकितंतच्चोद्यमात्रंतत्रप्रख्यन्यायसिद्धमेवोत्तरमुपसंहृतं॥ तस्मिन्सोमःप्रवर्त्तेतान्य २०
त्वात्॥ प्रासंगिकेसमाप्ते किंदर्विहोमाः सर्वेवंतत्ताच्छब्दाइति विचार्यते तत्राश्रुतेतिक
र्तव्यताकत्वात्...दव्यक्तत्वाच्चसौमिकोविधिःप्राप्तः प्रवर्तेतयागहोमत्वेनान्यत्रविसदृशत्वाद्धोमाना
तीप

होमादिवत् विधिनाकोपि...यागाभावात् गुणविधिनशंकानुपपत्तेः

नामरंवदेर्वेहोममंत्रेपुरुषेविभेस्वाहाग्नंनारद्वायस्वाहेतिस्वाहाकारश्राम्नायः सव सोमाभिध्यंगातिदेशे
विरुध्येनतेन स्वाहाकारविरोधिनो नमइद्कारस्येवप्राप्यमानस्या ॥ ३

नात्रेध्मावर्हिः नप्रयाजानुयाजाः स्युः तेन न सामाम
धेनीर च्याहे तिस्तो भे वर्दुद्वासत्वे प्रकृतिविध्येकार्य
मंमापते:

मेवाग्निहोत्रनातिदेशादीनांधर्मवती सत्त्वावान्न तददतिक्रमे तामसो मया गाश्रयणी दुल्मस्क
तत्प्राकृतिकृत्यमेवा । नैवं । नातिदेशग ऋतानामिध्मादीनां श्रोयेवकहोमे ह्य तावद्दर्शनालिं
गीतराणि दर्शिता निदर्विहोमानामपूर्वत्वेस्त्रवयेतितस्मादपूर्वाः । सन्दी हे पविस्तारकः
सावपवादः सहत्वानुमानात्तथा नामधेयात् । अघीताद्ववाक्याः हप्रसिद्धाति देशाः करिष्या
महेऽतः परंन्तद विंतो ॥ इतिश्रीपार्थसारथिमिश्रविरचितायांशास्त्रदीपिकायामष्टमस्या
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ८ ॥ यद्वत्कर्म प्रधानेन हविषोद्ना ऋतं तत्स्पष्टव्ये भुसी स्कार
स्वायसुतकत्वादर्पत्वात् ॥ स्ति हेतिदेशो भ्युनाति दिष्टानी पदार्थानी मेत्रसामसी स्कारा
राशी द्वारोतरसी वैधनिमित्तान्यथा भावात्मक श्रहविधि त्वतेतस्य चातिदिष्टविषयत्वाद
तिदेशोनात्रयत्न मात्रं मीनतः ॥ अतिदेशाधीनत्वमेवदर्शयितुं सशमाघे मिद्धमपूर्व
पुस्वे नातिदिष्टप्रयुक्तत्वं धर्माणामनेन सूत्रेण स्मारयति । यजिप्रयुक्तत्वे हि पारिप्लवाध्यर्माः
सर्वत्रो दिष्टानान्यथाकर्तुं शक्नीते श्रपूर्वप्रयुक्तत्वेतु प्रतिप्रकरणं व्यवस्थिता धर्मादृशामा

सिद्धमपूर्वप्र

तास्त्रदी

ह्यन्यायेन कार्यमुख्येनातिदिष्टायुर्वै यद्वृह्यज्जैतो तस्मादूह विवक्षया ऽपूर्वं प्रयुक्तिः
स्यादिति तत्तदीयो पूर्वोत्तरप्रदेशो तत्रैव प्रदर्शितो नाविनिवेह प्रदर्श्यते। तथान्यदिह चिन्त्यते।
किमवघातमंत्रादयो विवक्षितव्रीहित्वादिद्वारा ऽपूर्वस्योपकुर्वन्ति उताविवक्षि
२१ तत स्वरूपाः साधनविशेषमात्रद्वारेति। स्वरूपविवक्षायां हि तदभावान्नीवारा
दिषु हि न स्यात्। अविवक्षिते त्वेतु नीवारादावपि साधनविशेषसद्भावात् सिध्यत्य
ह। ननु साधनस्यापि दार्शपौर्णमासिकद्वारत्वाद्विकृतौ व तदभावात् कथमूह्य
स्यापूर्वस्यावघातोंगं तदीयं साधनैद्वारमिति वेत्। तथा सत्यपोषधसान्त्वायानी
धर्मसीकरः स्यात्। त्रयाणामपि तदीयसाधनत्वात्। अपश्रीत्वादिद्वारस्त्वेदं न साध
नत्वभेदाद्भावस्यात् ततो विकृतौ द्वारा नावादवघातादेरप्रवृत्तिः। उच्यते॥ अत्र हेतोरपू २१
र्वं कुर्यादिति शास्त्रार्थः साधनप्रयुक्तिपक्षे तद्व कुर्यादित्यतिदेशो अवहतैः कुर्यादित्य
र्थो न भवति तस्मात् सिध्यति विकृतावप्यवघातः तेनयस्यापूर्वस्यावघातोंगमित्यादि उक्तम्।

शावलैबनमनर्थवं यदि परैर्धर्मैस्तां कार्यी एस्यादित्यास्तां तावत्‌। एवं वैशेषो हि नाभ्या
मुल्लघल मुसल्ला भ्यामित्यत्रागमस्तु वः सुवरगन्मेत्यत्र वा वहेति स्वरूपे स्वग्गी
स्वरूपे चरस्तं स्कारमंत्रयोरनर्थार्थयोर्द्वारमुत्तानूद्ये मैवैविधि विशेष इति तुल्यो वि
चार:। तत्र ब्राह्मणादीनोऽकृतानाम विवक्षाकारणं तावान्न द्वारे यो वा नर्थार्थत्वे। सा
धनरूपस्याव र्जनीयत्वाद्नपशाव घातादेरर्थकानन्मात्र मेव विहितमिति सि
द्धैतः तदत्तदिह स्तेविधिमुपरितने स्विन्निर विशेकारणैः प्रपंचयिष्यते मे यं हित
यस्य वर्णकस्यैका व्याख्या। तथा न्यौ विसत्तमाद्ये हि यज्ञपत्वे पिधर्माणामनर्थवि
शेषनिमित्ततामात्रेणव्यवस्थासिद्धे नैकीतनो नर्थार्थत्वे अनुपादनीयमिहत्व नर्था
र्थत्वमेतरेतो हा सिद्धे रनर्थार्थत्वे प्रतिपाद्यते। यत्रु जिस्वरूपार्थत्वे हि तुल्यन्यायत्वा
दवघातादीनां ब्राह्मणादि स्वरूपार्थत्वे स्यात्तदन्नावाद्यनीवारादाहृ होनस्यादिति।
तस्यैवापराव्याख्या। सत्तमाद्ये साधारणेनानर्थार्थत्वमिहत्वागदुपकारकाणमन

वीर्यत्वं प्रकरणात् संनिपातिनीतु ऋत्वाद्युपसंयुक्तव्रीह्याद्यर्थत्वावगतानीनत प्रयुक्तत्व
मित्याशङ्क्य तेषामपि व्रीह्यादिस्वरूपपर्यवसायिना मानर्थक्यात्तद्द्वारेणापूर्वार्थतेति प्रतिपा
द्यते। तदेतच्च त्रिविधमपि पञ्चमाध्याये त्वादिना भाष्यमस्माभिः स्तोत्रेष्वेव व्याख्यातं। अथवान्यामि
त्यादिना भाष्येण पुनर्वर्णितं तरमार्थितं तदुच्यते। प्रधानाप्यपूर्वार्थत्वे सिद्धमिहतु किमपूर्वार्था
२२ नां धर्माणां यानि निमित्तानि तानि निमित्तानामपि अपूर्वमेवेति शिष्यते नवा निमित्तानां प्रवृत्तिः कादाचि
त्कत्वात् येन विचार एव न स्यात्। तत्रापूर्वस्य साध्यत्वं निमित्तानाम् उक्तं तस्माद्यजिरेव नि
22 मित्तं तत्तुल्यन्यायत्वाच्चावघातादीनामपि व्रीह्यादिस्वरूपे निमित्तमिति तदनावान्नीवारा
दिषु न स्यादिति प्राप्ते ब्रूमः। यजेस्तावन्निमित्तत्वे न केनापि दिह्यते। अपूर्वस्यापि त
न्नोत्क्रमपोहास्य निमित्तत्वं साध्यं हि साधनानुष्ठाने निमित्तमनिष्पन्नमपि मनसि भा २२
व्यतया विपरिवर्तमानं तस्मादपूर्वार्था धर्मा सन्निमित्ताश्च विकल्पसर्वेमपि तेषां धर्माणा
मतिदेशेन साध्यमवगतेन तत्र सावनभूतनीवारादिद्रव्ये नावघातादीननुष्ठापयतीति सिध्य

त्र्यहः॥ ॥ संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात् प्रयुक्तिः स्यात्॥ सर्वाधिकरणे च नीणामपू
र्वार्थत्वे सग्रमाघसिद्धस्मारिते तत एवच द्रव्यसंस्कारोपितत्र्यसुक्तइति संक्षेपतः प्रतिज्ञा
मात्रेणोक्ते इदानीं उतदेव अकृत्यादि विरोधान्न संनवतीत्याशंक्यो पपाद्यते तत्रे हवाका सं
युक्तानीफलदेवतयोश्च सत्र लिंगसंयुक्तानीद्रव्यसंस्थाहेतुसमुदायमित्यत्र अविसं
युक्तानामपूर्वार्थत्वे प्रतिपाद्यते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसला
भ्यामवहेति प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यांपिनष्टीति तत्र प्रोक्षितत्वाद्दृ तविशेषणाप्रधा
नेन नृतीयते नान्ये साधनकृतयोरुलूखलमुसलयोर्दृषदुपलयोश्च संस्कारकेग
म्यमाने प्रोक्षणीयत्वयोः साध्ये तदर्थमित्यविवादे। दृष्टेतु विमते। यत्र यो हीति त्रिपिसाध्य
नत्वेतदर्थं सत्प्रोक्षणीहीति पिष्टार्थमुत यदपूर्वसाधनत्वेतदर्थत्वादपूर्वार्थं मि
तितत्र। अवहीति श्रूयते स्नावदवघातः प्रतीयते। तत्साधनत्वमेवात स्फुतीयातावगम्यते।
सामानाधिकरण्यात्प्रोक्षणीतद्विशेषणी। एवं हेत्वपर्यता ऽपूर्वं ग्रोक्षत्वीप्रक्रियावत्राक्ष्ट।

न च वाक्यसंयुक्तस्य प्रकरणमात्रेऽहीति विनिविष्टद्वारेण पूर्वापर्यालोचनया समविरुद्ध
मिति वेदु । ना तु नयार्थत्वासंभवात् न हि प्रकरणाधीनत्वमात्रेण प्रकृतार्थता
23 संभवति किं तर्हि प्रकृते नैकवाक्यताकल्पयित्वा न च हीति पदे न प्रधानवाक्येन
च ह्युगपदेकवाक्यतासंभवति तत्रान्यतरं च हातव्य प्रकरणे बाधित्वा हीति नैवा
न्वयामधाव स्यामः नव प्रोक्षणस्यानर्थकी हि तेर पूर्वापत्तावदर्थमपि प्रोक्षणम
पूर्वस्यापकरोत्यवयपाधानमस्ति द्वारेण क्रतूनामुपकारकमस्ति क्रतुविधि ति
न्तेगृह्यते तथा प्रोक्षणमपूर्वार्थस्य हि तेरगमपि न स्वरूपपर्यवसायित्वेन विधीय
मानं न क्रतुविध्येकवाक्यतां गच्छति यच्च प्रधानवाक्यात्रोष प्रतीत देव विकृति श्रुतिदि 23
दृष्टं तस्यावघातः क्रत्वंगत्वादिति दिष्टं तन्प्रोक्षणमतच्छेषत्वात् ... क्वचात श्रुगच्छ
स्त्वीग प्रतीप्रोक्षणमाकर्षतीति कृत्वा विकृतिषु प्रोक्षणमनुष्ठीयते न खनिर्ज्ञितो तु
वरावघातस्यानावाह्न प्रोक्षणस्याकर्षकमस्तीति न न खलु प्रोक्षणं गृहितव्यं

अथाप्यवघातद्वारेण कृत्वैगीप्रोक्षणी तथापि तद्स्वरूपमेव द्वारमिति तद्भावान्न
स्वरूपेणास्ति प्रोक्षणमिति प्राप्तेऽभिधीयते। अवघातावसार्थी सत्प्रोक्षणी स्यादनर्थ
कं। विनापि प्रोक्षणीं हेतिरूपनिष्पत्तिदर्शनात्। तद्द्वारेण त्वपूर्वार्थं भवन्नानर्थकं
नवृत्। नहि तेन विना तस्य निष्पत्तिरवगम्यते। तेनावघातमात्रेण प्रयोजनानवा
प्तेर्वोक्षसीत्युक्ते मुख्यवघातमतिक्रम्यापूर्वीयत्तीप्रकरणाद्दर्शयते नवतद्वैकवाक्यत
मेतरेण तादर्थ्यं संभवति। नवहेति नापूर्वेणवृद्धपरूपप्रयोगकवाक्यतासीनव
तिप्रोक्षितान्व्रीहीनिति प्रोक्षणान्यामपूर्वं नावयदिति वाकीहि तथात्तिद्यते तस्माद्
वैद्रष्टव्यो हेते द्वे रूपे हीतिरूपेतैडुलानिर्वृत्तिप्रनाड्यावापूर्वजननव्यापारवि
शेषतां तत्र वाक्यात् प्रोक्षणीप्रति प्राधान्यमापद्यमानो वाघातः। श्रौतस्य स्वरू
पस्यान्यथापि सीनवात् तेनात्मनाप्रधान्यासीतवापूर्वजननव्यापारात्मनाप्र।

शास्त्रदी
पिका

२८

25

धान्यं प्रतिपद्यते तद्रूपस्य विनाशोहरणेनानिष्पत्य नवगमात्तस्यरूपप्रतिपत्तिपरश्च
इति चाहुः। एवमुलूखलमुसलयोरपि द्रष्टव्यं। स्वरूपेहेति साधनरूपेव विना
शोहरणी संभवतीति। यत्तयाहेति चाहुस्तावगतापूर्वव्यापारविशेषप्रतिसाधनत्वे
तेनात्मनाशोहरणसंस्कार्यत्वेगमात्तेते हे षवावापि येन व्यापारेण तंडुलनिर्वृत्ति
प्रनाशापूर्वं क्रियते तेव्यापारप्राप्तिनसाधनेन कुर्यादिति तत्र न स्वनिर्भिन्नवरोद
लनस्यावघातवत्तंडुलनिष्पत्तिप्रनाशापूर्वं जननव्यापारत्वात्तस्यानीवतत्साध
नत्वात्तेकोहरणी सिध्यति नन्वेवमवहेति चाहुस्तलूखलमुसलशब्दौ च लक्षणावृत्त्या
स्युः सत्यमानर्थक्याद्धरेलक्षणा तस्मादपूर्वेप्रयुक्तौ प्रोक्षणी॥ एवेवा। यावत्यावाचाका २८
मयीततावत्पाद्येहरणी याया मन्त्रं ब्रूयादिति श्रुतेः स्वरविशेषः किं ज्योतिष्टोमापूर्वं प्रयु
क्तः उत दर्शपूर्णमासापूर्वप्रयुक्तः इति विचारः तत्र फलवत्सरमापूर्वं तच्छेषत्वे ततो न वेदत्स्याद्

र्थं क्रतुत्वोपत्वान्नस्य यो फलवद्यतः। फलवच्छेषतायुक्तानन्तु निःफलत्वोपेतां तस्मा
त्तत्साधने रूपे स्वर्गते दा विधीयते। उच्यते। एवमाम्नायमाणो हि मवैल्लुक्ष्णिलक्षणा।
स्वाद्यर्थं लक्षणामात्रे तस्मात्तच्छेषतावशात्। तच्छेषत्वे पि धर्मस्य नानर्थक्यप्रसज्यते।
तस्याप्यदृष्ट रूपत्वादेफलादृष्टोपयोगतः फलवत्परमादृष्टोपयोगित्वाद्यजमा
नसंस्काररूपादृष्टलक्षणायापूर्वं फलवदेवन तादर्थ्यानर्थक्यप्रसज्यते। अदृष्टत्वा
द्यत्द्रूपस्य विनाशमैरवघातादिवत्संनिधानवगमाभ्यासेन्तवति प्रयोजकत्वमिति
तादर्थ्यमेव प्रयुक्तेदाक्षणायाहि केनात्मना धर्मं गृह्णातीत्यपेक्षायां स्यादर्थसाधन
त्वेनाधिगम्यते तद्वारेणु परमादृष्टं साधनत्वे विलंबिते तस्मादवीतरादर्थप्रयुक्ता
एवंजातीयकाः एते नक्षत्रलक्षणधर्मा नामनुत्पवनादीनीत अन्य व्रीह्यादिसमवेता
दर्थप्रयुक्तत्वं व्याख्यातं आरादुपकारक प्रयाजाद्यङ्गानीव तदृष्टं प्रयुक्तत्वं संस्कारापि

घ इष्टत्वादपूर्वमिति गीयते। प्रयाजादपूर्ववत्तस्मादुन्नयस्या स्त्रयोऽन्वः॥ फलदेवतयो
शास्त्र श्च। अगन्म सुवः सुवरगन्म अग्ने रह मुञ्जि तिमन्त्रं स्त्रोत्रमिति दर्शपूर्णमास प्रकरण
पठितो मन्त्रौ किं स्वर्गस्वरूपाग्निस्वरूपप्रयुक्तावुतयद्दर्शपूर्णमासापूर्वस्वरूपेपफलस्या
ग्न्यश्चतदायदेवतारूपैतच्छेषौ सेतावेतौ मन्त्रावपूर्वप्रयुक्ताविति। तत्र स्वर्गादिशेषत्वे तव
२५ लिङ्गेन मन्त्रयोः। फलस्यादृष्टरूपत्वादन्यथा न लाच्च सर्वतः। अग्न्यादेर्याज्यमान
स्य फलदायित्वसीत्वादर्थ तादर्थ्यमेव मन्त्रस्य युक्तं नापूर्वशेषता। सत्यं फल
25 स्य सर्वस्मान्याधान्ये न तु तावता मन्त्रस्तद्रूपशेषः स्यादानर्थक्यप्रसंगतः। न हि म
न्त्रेण प्रकाशितमात्रं फलं सिध्यतीति प्रमाणमस्ति। ते न क्रतुमतिलेघ्य स्वर्गोपलवेता
वह मन्त्रस्य नाडीकी प्रकरणमन्नानाप्रकृतक्रतुशेषः सीस्त द्वारेण फलार्थः स्यात २५
तच्च क्रत्वपूर्वयुक्ततामेवापद्यते न हि क्रत्वंगीतदपूर्वातिलंघने न फलाय वन्नेतुं युक्ते
एवमग्न्यादेरपि फलदायित्वे सत्यपि मन्त्रेण प्रकाशितमात्राद् फलला नोति प्रमाणक

प्र २

एवेति क्रतन्वयित्वे नैवप्रकारपत्वमीगां कर्त्तव्यं तस्माद्देवद्रव्यौ मंत्रप्रकाशित
फलस्यचत: क्रतु: स्वाहू वं साधयतीति ततश्च विकृतौ फलांतर देवतांतरवत्ता
मुगन्मब्रह्मवर्चसं स्वर्ग्यस्याह मुङ्कृति मन्त्र ज्ञ घमि स्रहनीयंतपाहि ब्रह्म
तिवत् कृते तवति। देवतावाप्रयोजनयेदति पिवङ्गाजनस्य तादर्थ्यत्वात्। एवेता
वत्फलदायित्वे पिनदेवतायाः प्रयोजकत्वे स्वरूपेणोत्तु कृ इदानींतु नास्याः
फलदायित्वेनापि प्राधान्यमिति प्रतिपाद्यते। सर्वं पूर्वोक्ताद्धेपेणेदमारभ्यते
ग पूर्वाहूवा तादिहेतच्छिकापे तेक्रियागोदेवताराधनार्थ: अस्याश्चाराधितायाः
फलोत्तलापूर्वं द्वार यागस्यसाधनत्वमितितत्रा। इन्द्रादे: संप्रदानत्वात् कर्मणो
पि प्रधानतां यागः पूजा तदंगी स्याद्दीतिपे तेर्जने यथा। कर्मकारकं हि क्रियपेतु सि२
मीप्रधानी तेनापिव्याप्यमानेसंप्रदानी ततोपिप्रधानेसंप्रदानेवदेवता। तस्मात्प्रधानी।

यागश्च देवतापूजा। सा च लोके पूज्यमानार्था। अतिथिभोजनादिवत्। देवताराधनार्थो
यागः। सा त्वाराधिता फलमाराधयित्रे ददातीति युक्तं। एवं च लोकप्रसिद्धपदार्थस्वभावोऽ
नतिक्रान्तो भवति। अत एव यागस्यापि फलसाधनत्वं केन चिद्द्वारेण आश्रयितव्यं स्वरू
२६ पस्यास्थिरत्वात्। तत्र रात्रिसत्रन्यायेन वाक्यशेषमन्त्रवर्णाद्यवगतदेवताप्रीतिरेव द्वारमि
ति कल्पयितुं युक्तं। न त्वश्रुताप्रतीतापूर्वकल्पनं। श्रूयते हि इन्द्र एवैनं प्रजया पशु
भिस्तर्पयति दधद्रूपो वैरयिं मयीति। इत्येकगम्यत्वाच्च देवताप्रसादस्य स एवापूर्व
वद् द्वारमिति प्रयोजकः फलसाधने वेलुप्ते ब्राह्मणम्। यागस्यैव परम्परया फलसा
धनत्वात्। देवतायाश्च तादर्थ्यं तन्निर्देशस्वरूपयोगतः। यागश्च साध्यरूपत्वात् सा
धनत्वेन देवता... दृष्टाति सिद्धरूपा च देवतात्मसाधनी। प्रत्ययात्तिहितानिहि ना २६
वनाद्युरूपार्थं तावन्मपेक्षमाणा पदार्थान्तमपि यागमयोगपत्वाद् पेक्षपवाक्याद्युप
नीतिः स्वर्गादि दृष्टात्वात् तस्य साधनमाकीर्ष्यते समानपदश्रुत्युपनीतो यागो अविरोधात्

कुर्वीगृहीत्वेत्थं तावत्सर्वायीद्रव्यदेवतेरूते नच यागनिर्वर्त्तनसमर्थं तादर्थ्येन गृह्ण
तीदेवतीयागार्थंकरोति न वस्तुगवगतेर्देवतायाः फलार्थत्वे येन तदाराधनाय यागस्य विधिः
स्याद्देवैस्त्राभ्यूनतावद् यागात्फलं गम्यते यद्यपि तत्पि वदि [illegible] त्युक्तं तत्प्रमाणान्तराद्वा जन
स्य [illegible] तादर्थ्यावगमात् अपि चतत्रापि नातिः पित्रोजपितुः फलं ददाति प्रीयमाणोऽपि न ह्यसौ
स्वर्गादिप्रदानाय इष्टं तस्माद्वजनादेव फलं एवं विशिष्टसंप्रदानकदानेऽपि। तथा यागेऽपि
यद्यपि देवता विग्रहवती प्रतिगृह्य भुक्त्वा तृप्यति प्रसादति च तथापि यागादेव फलं विग्र
हवता वा नित्या स्यात्। ततश्च नित्यवेदविषयत्वेन स्यात्। सत्यपि विग्रहे प्रवृत्तस्य हविषो देव
तया तोगः प्रत्यक्षविरुद्धो ग्रासो भुपगन्तुं न वा भुञ्जा नाप्रसीदतीति युक्तं अत एवाप्रतिप
न्नापूर्वत्यागेन देवताप्रसादादेव फलमित्येतदपि निरस्तं न हि तस्याः प्रसादः संभवतीत्यु
क्तं यत्वस्या यागसाधनद्वारेफलनिर्वृत्तयोगित्वे तदतिप्रायादेवतायाः फलदायित्ववा
दाः सेनापतिना ग्रामो दत्त इत्यादिवत् तत्र मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणेष्वपि देवतानाम

शास्त्रदी. २९

27

नौ५
पितपश्चरणं कृत्वानुष्ठानब्रह्मास्त्रादिमंत्रतस्य समाहितमित्यनुकीर्तनात्कर्मण एव
फलं गम्यते मैदृष्टियस्तु श्रद्धालुवस्तात्पर्यमजानानाभ्रान्त्यैनुनामं किं चलोगमंडूकादि
नीतिरस्थामयेतनानौ यो पश्चिव न स्यतनौ श्वानी गवीव हनुदतानामस्य रूपाणी
वडूक्यस्थेनादीनामस्य वहितानौ वैकारशाकुलकरणादीनौ देवतात्वेन होमे प्रसक्त्यमा
णौ क्रोनामफलदायित्वे श्रद्धधीत किंवा सौवाग्निहोत्रदेवतादध्नाश्च ज्यमाते द्रियेदध्ना-
तिपयसापश्चमितिकोहेतुरन्यदस्तौ वस्तुस्वभावात् यागजपतोजनान शानादित्ति
श्च किमिति देवतास्वरूपं लिंकिमिति वास्तुरापानादि त्ति; ऊध्येति यनाभ्युदयेप्रत्यवा
यं वकुर्वंति कत्तुं; अथैवमादिषु कर्मण्येवापूर्वं द्वारे फलं तपासर्वंत्रास्तं तस्माद
पूर्वं प्रयुक्ता धर्माः॥ ७॥ द्रव्यसंस्काराहेतुमत्सु द्वार्यं वाश्रुति संयोगात्॥ ८॥ वाक्यसंयुक्ता २९
नौ लिंगसंयुक्तानौ चापूर्वं प्रयुक्ति व्याख्याता यत्वत्पीत बलीयस्याश्रुत्यासंयुक्तैतस्य
प्रकरणादपूर्वार्थत्वमत्पीतान्याय्यमिति मन्यमानान् प्रतिश्रुतिसंयुक्तानामप्यपूर्वार्थ

ताप्रतिपाद्यते। अथ वा स्वरूपातिक्रमेण साधनसंबंधे स्वकृवादिष्वपि प्रसंगमाशंक्यान
राक्रियते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते व्रीहीनवहन्तीति तत्र संशयः किं व्रीहिद्रव्यप्रयुक्तोऽव
हननीयता अपूर्वप्रयुक्तमिति यद्व्रीहिपदात्तिवेधेयस्वरूपे तन्मात्रपर्यवसिते प्रोक्षणं विधीय
ते तन्मात्रे वृक्षत्वं गंतु तद्यत्तेषां साधनरूपे व्रीहि नियुज्यते तेन्यनेनावगततेनञ्चोदनीसं
बध्यते प्रोक्षितैर्यजेतेति। स्वरूपपरत्वे प्रधानविधिविरोधापत्त्या तावादृत द्विशेषणस्य
वतद्विकारेष्वपि दृश्या तावान्न प्रोक्षणस्य विकृतिष्वपि दर्शा व्रीहिमात्रे त्वतिदिश्यतो
दतिदिश्यते तदतिदिष्टं स्वीगभरते प्रोक्षणमनुष्ठापयतीति विकृतिष्वपि सत्सु व्री
हिषु प्रोक्षणं स्यादेव नीवारादिनिस्त्वनिवर्तितेषु व्रीहिषु प्रोक्षणमुपदेशातिदेशायोर
नोवान्नीवारादिषु नानुष्ठेयं तव तिं यदान्तु साधनविशेषद्वारेण प्रधानविधेरेव विशेष
णी प्रोक्षणेन दायमर्थः प्रोक्षितैर्व्रीहिभिः साध्यमानेन यागेनापूर्वं कुर्यादिति। तत्र नेवार
हविष्कायां नावनायीतद्वृक्षैर्न प्राकृतनावनेत्थं नावेसकलेतिदिश्यमाने नीवारे व्रीहिमात्रे

निवर्त्तितन्यस्य तद्रूपस्यैवावस्थानान्नीवाराणीव व्रीहिस्थाने निवेशादेषोर्थो नवत्तिप्रो
क्षिते नीवारैर्यजेते तत्तत्स्थनीवारेषु प्रोक्षणीसिद्धं नवति । तथा त्रीनूपरिधीन् निति मं
त्रः किं त्रित्वस्यैवाप्रयुक्ततया सर्वोय परिधीयत्नाप्रकाशनार्थः सन्नत्र [illegible] प्रयुक्त इति । इदं
तु लिङ्गविनियोगत्वादिहानुदाहरणी । श्रुतिप्रसंगनिराकरणाय हेतुर्नव त्ववोदाहरणी ।
तथा यत्र तु होत्रापोर्णमासीमन्तिमंत्रो [illegible] वहोत्रामावास्यामित्यत्ति मंत्रनं किं पौर्णमास्य
28 मावास्या समुदायप्रयुक्तो तत्सर्वं युक्तमिति । वाजमीस्य पुरुः यते स्रुः पर्णा जुहोतीति ते
न छन्नी क्रियत इति किं मन्त्रकरणप्रयुक्तो होमो न करणानी [illegible] पदं पिष्ठरादानामोगी
कृताराङ्ग प्रकारको पूर्वार्थ इति विचारः । न नु हृत्वायां निर्दृष्टादिह द्रव्यसपनतत्त्वस्कारार्थ २८
ता होमस्यानीकितव्याऽनुवाते तेन छन्नी क्रियत इति हेतुनिर्दृष्टोऽयं हि त्राद्दृष्टत्वा
म्यते व्याप्यश्च हेतुर्नवति प्रधाने वो गेन व्याप्यते नो गे प्रधाने न यत्र प्रधाने तत्रोर्गे नय

त्रीणी तत्र प्रधानं तस्माद्भुतश्च त्याज्यापत्वेन धूमवद्दृगम्यमानमन्तःकरणीप्राधान्ये
नावसीयत इति होमस्तदर्थ इत्याशीका । तत्रोक्तिबलीयस्त्वाद्व्रीह्यादिद्रव्यत्रोघतो
प्रक्रियायागतापूर्वद्रोषत्वस्याववाधनाद्व्रीह्यादिरूपद्रोषत्वे सत्यानर्थक्यमापत्ते ॥
प्रोक्षणस्य विनाप्यस्मात्स्वरूपस्यासिद्धितः तस्मात्साधनरूपेण व्रीहाणीशास्त्रचोदितै
तेन रूपेण संबंधः प्रोक्षणादेर्विधीयते शक्नुवंति व्रीहयः शास्त्रीतरावगतमात्मीयमात्मन
मपूर्वं साधनत्वेहवीरूपत्वेन लक्षणयावगमयितुं तेनात्मना प्रोक्षणीयट हविति हवीरू
पस्य विवक्षितत्वान्नातिप्रसंगः यदि पुनरकेनैव वाक्येन संस्कारोऽर्थे च विधीयते
प्रोक्षितैर्व्रीहिभिर्यजेतेति तदापि किमभिधत्ते साधनरूपान्वयः प्रोक्षणस्य स्तुतौ सिध्या
तीति भ्रमः । नहि तत्र व्रीहिसंबंधः प्रोक्षणस्य साधनत्वेनैवोपदिश्यमाने इवं संस्कार
ण व्रीहित्वेन च विनश्यत इति व्यक्तसाधनसंबंधः । अर्थाहितत्वार्थः व्रीहिजातीयप्रो
क्षणासंस्कृतैर्यजेतेति तत्स्वयवनीवारादिष्वविरोधाद्व्रीहिसाधनत्वे निराकृते

पि७

श्रा.खं.द्वा. पि. प्यि प्रोक्षितसाधनतान निवर्त्तितेति सिद्धे तत्रापि प्रोक्षणे। यत्र तर्हि संस्कारवाक्ये द्रव्यं नि
र्दिश्य सर्वनाम्नैव तद्द्रव्यं परार्थरूपयागे विनियुज्यते तद्यथा सिद्धध्यानयति सावेश्य
२९ दध्यामिक्षेति तत्र कुर्यात्तत्रापि यद्यपि न प्राक् पयः साधनत्वे विदितेनापि संस्कारवे
लायां गम्यते तथापि भाविविनियोगावगमः साधनत्वोपलक्षणत्वाय संस्कारवि
धिः अन्यथानर्थक्यात् ननु साधनत्वेनानवगते कथं पयसा लक्षयितुं शक्यं।
29 न पदार्थप्रवृत्तिवेलायामेव स्वार्थं हित्वा साधनविशेषं लक्षयित्वा संस्कारान्वयं प्रति
पादयतीति ब्रूमः किं तर्हि प्रथमं पयः शब्दः स्वार्थस्य संस्कारान्वयितां रूपेवा स्वार्थं
प्रतिपादयतीति तद्रूपस्य च कार्यान्तरोपयिकता मन्तरेणानुपपत्तेस्तदा कौशलायामुप
स्थितेनैव वाक्येन संस्कारविशिष्टस्यैव पयसस्तद्वत्परार्थस्य कार्ये विनियोगा २९
क्षिप्यते तदर्थं च सर्वं विहितः संस्कार इति पश्चादवगम्यते। तदयमर्थः। दध्यानयनसं

लानिन्वध्रु ... पा क्लिष्टेष
कृत्ये दधिसंस्कारविशिष्टस्य प
वृत्तप्रामशोर्द्दे नान्वयसारास्रा
वसाधनत्वागा न्वयः

स्कृते पयो वैश्वदेवमिति। न चैवं रूपं पूर्वं लक्षितं एव साधनरूपे संस्कारा विधातव्याः।
साधनरूपापर्णः संस्काराद्यते तावन्नः प्रतिपाद्यौ। तच्चैव विधेयद्वयं हि नैव सिध्यति श्रु
त्यैव संस्कारस्य साधनरूपान्वयात्। व्रीहीनित्यादिवदुक्तत्वात् रूपेणान्वये वैश्रुत्य
र्थस्यैव पयसः संस्कारात्मकपैलक्षणावाचोयुक्तिः। सत्येव व्रीहिपयःप्रभृतीनां द्रव्याणा
मेव संस्कारः स तु साधनरूपसिध्यर्थो न स्वरूपसिध्यर्थः तच्च रूपमश्वाङ्गमित्येत
वतो लक्षणावाचोयुक्तिः तच्च रूपं यवेष्वनावारादिषु यावविशिष्टमिति तत्रापि प्रोक्षणा
दयः सिद्धान्ते वर्तितस्मा सर्वेषामेव भूतभव्यद्रव्यविनियोगानां द्रव्यादीनां संस्का
राश्रयत्वं भावनातोऽपि भूतानां द्विकृतिषु प्राकृतार्थकरेषु द्वीतरेषु कार्येषु हित
त्वात्; स्वर्गहोमस्कन्दताया निर्दिष्टद्रव्यकरणकत्वादाराद्उपकारकइति द्वारापाकीतस्य
द्रव्यप्रधानत्वमन्नकरणी व व्यर्थवादो न हेतुरिस्तु तैः। देशोऽब्दद्रमुपीश्रुत्वे नेषां स्याद्धु
ति निर्दिष्टत्वान्नस्य व नत्र ना वात्रा। ज्योतिष्टोमेश्रूयते। सैराबाएषायज्ञस्यतस्माय क्विवित्रा

सा व्द्यगति॥

शास्त्र
दी.
३०

वीनमग्नाषोमीयात्तेनौपांशुवरेतीति। तत्र संशयः। किमिदमुपांशुत्वं सोमयागस्य
यः प्राप्तागस्तद्धर्मः सत्परमार्थप्रयुक्तं ततश्च विकृतिषु तद्धर्मा रेतके अत्रा
ऋतेऽपि पदार्थेऽहितत्वेनताग्नीषोमीयात्परत्रोर्ध्वं प्राचीनोः पुरोडाशोपांशुयाद
षः तेषां धर्मत्वाद् वीतरागपदार्थप्रयुक्तं ततश्च प्राकृते पदार्थे यूपावटस्तरणबर्हि
र्धर्ममेवन्तोहितत्वेदिति तत्र वागपमनवद्वान्तरापदार्थप्रयुक्तत्वेऽपि तत्पदार्थपृष्ठोत्ति घायते
यद्रूस्यपति शब्दः प्राचीनशब्दस्य विशेषणी व्यवहितोऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वे विधिविशे
षणत्राषत्वे स्यात्। परा शब्द विशेषणत्वे हि प्रवृत्तिविशेषकस्याहे॥ तस्माद्घड ३०
स्यादयाचीनेतउपांशुत्वमिति मते बंधः ततश्चयज्ञतागधर्मोना प्राचीनशब्दोऽपि देशनिमि
नौ कल्पपदार्थेषु वर्तमानो वर्त्तते तथाच सति प्रपमं देशो वर्त्तितुमर्हतीति तदतिक्रमे का
रणाभावात्तद्धर्मो एवोपांशुत्वं॥ वागपमने उयज्ञस्य योगाना वादेवावीतशब्द वेप्रयु

न्तै तद्विदमुक्तौ प्रकरणा तद्वितयेति चेन्न यज्ञस्याश्रुतत्वादिति॥ ॥ अथवानेन सूत्र
द्वयेनाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते। विकरणासिद्धौ तस्य दृष्टौ तसिद्ध्यर्थं तदाय पूर्वपक्ष
न्यायेन च पूर्वपक्षे वक्ष्यमैतरागात्तिर्णी न्यायेन विचार्यते। दर्शपूर्णमासयोः श्रूय
थं ते। यज्ञेन निष्पन्नो वध्वर्युर्यजमानो वा वीययछतः यदध्वर्युर्यजमानो वा वीययछतस्त
त्प्रजापतिर्यर्यगतौ यज्ञेन त्वा ते तस्मा व्यपो तां वपो प्य न्वा वीयछता तिं तत्रायं
वाग्यमः किं परेमात्पूर्व प्रयुक्तेन तावीतरा पूर्व प्रयुक्त इति संशयः। किं युक्तं तावत्पा
मर्थं परमाधूर्व प्रयुक्तं तत प्रकरणात् प्रकरणयनाद्दूर्धं हविष्कृदाद्यानान्तरार्ये पदार्थाः
प्रोक्षणादयस्तद पूर्व प्रयुक्त इति। यज्ञस्यैयोगायज्ञार्थत्वे प्राप्ते ब्रूमः। यज्ञस्यात्र विस्ता
रणसीवैधान वाग्यम [illegible] विशेषणत्वे यज्ञस्ययो भागस्तत्र वाग्यमन इति किं तर्हि य
ज्ञेन निर्वैवा [illegible] वैयछेदिति वाग्यमस्य प्रणिधाने नाविकल्पानुष्ठानार्थोगौ तद्दृगेस्पि
वाविकले यज्ञस्य विस्तारो भवतीत्युपपन्नौ गार्थत्वे पि यज्ञसैयोगः॥ अतस्तद्दृशानीप

दार्थानां साक्षाद्वैकल्प्यकरणे नोपकुर्वन्त्यागमस्तदगमेवस्यात्। भाष्येपि हविः
कृत्पवार्थं विसृजति प्रथममिति यदुक्तमित्यादिनानात्रयज्ञत्राष्टः। ऋयत इत्येतेन प्रत
नुभाष्यपात्वेन तत्परिहारत्वेन सूत्रद्वयं व्याख्याय पुनरन्वित्यादिनीतरागर्त्तिणत्वेन
व्याख्यातौ। एवंहि स्थितादुत्तरमित्यादि भाष्यमुपपद्यते नान्यथा तत्र नन्वित्यादिना
३१ द्र्घे व्याख्यातो यज्ञसंयोगान्नावाहे पेणीतरागर्त्तिणत्वेन पूर्वपक्षमाह। पुरु
सोयोगात्राप्यस्तोविनुच्यत इत्यादिनासिद्धौ तेदर्शितवान्। स्थितादुत्तरमुच्यतेय
31 इत्राष्टोत्रसरात्राष्टविकोषणीत्र्प्रव्यवधानान्नप्रावीनत्राष्टस्यव्यवधानात्।
प्रपिवभागस्यैकत्वाधक्ति विद्दित्यनेकापेक्षः। त्राष्टो नावकल्पते तस्माद्दत्तापोमाया ३१
र प्राचां नानामंगानामुपांशुत्वे। अग्निधर्मः प्रतीष्टकेसंघातात्पोर्षमासावह॥
प्रगतो ऋयतो। हिरण्यत्राकुलेरग्निप्रोक्षणीति किं प्रोक्षणी सकृदेवस्यादुत प्रतीष्टके
जदनेति। ये द्वष्टकाव्यतिरिक्तोवयवा ग्निराष्टानि वेयष्टाता। सकृत्त्र्प्रणेष्टकाएवसं

हताग्निधारणार्थेन स्थापिताग्निशब्देनाग्निर्धीयते ततस्तदर्थं प्रोक्षणी
प्रतीष्टकं कर्तव्यं यत्रैकावयवाकर्षणेवयवीतरमाकृष्यते स घिष्ण्य न दृश्यते तत्रैव
प्रु देवदत्तपदादावयवयव्यनुपगम्य तेन चेहेकेष्टकाकर्षणेन्यासामाकर्षणं स घिष्ण्या
त्र पुरीषच्छन्नानामपीष्टकानामनुमानेन दृश्यते तस्मान्नास्त्यवयवी पक्कामयो
गवनद्व्यीतरारेनइति कारूपपायोः तस्मादिष्टकार्थं प्रोक्षणी प्रत्येकं स्यादिह । नै
वमक्रतुद्धिरवहिदेशकालादिनेदृष्टबाधितावयविद्व्यासाधनी सा चेहापि विघ्न
तिवृक्षादिष्ववयविसद्भावेप्याकर्षणेनदृष्टमित्यत्रेतरत्रावयविसद्भावेपि
सैघिदृर्शनैवपदादावनेकौतिके तस्मात्प्रत्यक्षबलात्पक्कामसेयोगेप्यन्यपन्य
वयवीति तस्य पदप्रोक्षणं सकृदेव कर्तव्यं प्रवर्धिकरणे ग्रहयज्ञपत्यासस्समुदायात्म
ज्योतिष्टोमप्रयुक्तिर्निवर्तिता समुदायप्रसंगात् प्रोक्षणं विचार्यत इति प्रासंगिकी सं

गतिः। पत्नीसंयाजान्तत्वे सर्वेषामविशेषात्। द्वादशाहे श्रूयते पत्नीसंयाजान्तान्य
सा ख· हानि संतिष्ठन्ते न बर्हिरनुप्रहरति असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति। तत्र संशयः किं सर्वे
षामह्नां पत्नीसंयाजान्तत्वेन तन्त्रमवर्जमिति। तत्राविशेषात्सर्वेषां पत्नीसंयाजसंस्थि
३२ तिः। असंस्थावचनं गौणं यज्ञस्य चिरसंस्थितेः। स्यादेतत्। असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ
इति यज्ञस्यासंस्थापत्नीसंयाजान्तत्वे हेतुः। सा च नोत्तमेऽहनि। तस्माद्धेतुवचनात्सर्वेषा
32 मेव स्यात्। अथाप्ययमर्थवादः। तथापि वाक्यशेषवशाद्दैवीत्यवर्जं पत्नीसंयाजान्तता
व्यवस्थाप्यते। अंजन इव घृते इति। नैवं असंस्थितत्वाद्यज्ञस्य चिरसंस्थानिप्रायत्वेनो
पपत्तेर्नाविशेषप्रवृत्तो विधिः। सैकादशमहेति यथा लोके यश्चिरेण तु कृतं तत्र वक्तारो न कृ
तिनास्य नोऽञ्जनं समाप्यत इति तथेहापि दीर्घकालो सौ यज्ञो न संतिष्ठत इति यावदुक्तो ३२
लाघवार्थं पत्नीसंयाजान्तं परिशेषे तु प्यतो समग्रानुष्ठाने ह्यतिविलम्बः स्यादित्येता
वानत्र प्रायः। तस्मात्सर्वेषां पत्नीसंयाजान्तत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः। अपच्छितविधानाय प्रागु

[illegible] संतिष्ठत इति [illegible] दोनस्यमाप्ति वचनोंकिं तर्हि [illegible] पैव तदह: संबंधि कर्तव्य शेषस्य
पात्रोपरममात्र [illegible] ७

त्तममयं विधिः। मुख्यत्वस्येन वाद्वाकाशेषस्यवेनगौणानां द्वादशायागाः सह
कर्तव्याः तत्र द्रष्ट्व्यमहः कस्मिंश्चित्पदार्थे वस्थाप्यापर मुपक्रमितव्यौ तत्र कस्मि
न्नु पदार्थेवस्थान मित्यपेक्षायां पत्नीसंयाजौ तानि द्रव्याणि हारियोजनं
मुत्तरस्मात्त्वनेतावेवं विधीयमाने पठितविधिर्नवतिवादकस्य नवाध्येतशेष
लोपस्तु वादकवाचेनश्रुतेन पठितस्य विधीयते तस्मादयमर्थः पत्नीसंयाजौ
तानि सर्वाण्यहानि हृत्वा हारियोजनान्तः ह। शेषं तत्रैव सर्वेषामुपतिष्ठादन्तु
कृत्यमिति तस्मात्तत्प्रागुत्तमात् पत्नीसंयाजौ तन्त्रं तथावासे स्थितशाकृति
मुख्यानवलिङ्गं च विशेषप्रवृत्तोपि हि विधिर्वाक्यशेषस्य मुख्यत्वाय विध्यो
पेस्थापयन्ते विमुक्तयदास्यापि न्यायादेव विशेषविषयत्वेक। पुनरुक्ता। योग
श्चितायाः। द्रव्योपदे विकृतिषु नो हः सिद्धौ तद्विरात्रादिषु द्वादशाह विकारे
५२

षुयदंत्यमहर्द्धिताय चत्तापंवातत्र हकृतौ पत्नीसंयाजीत मपि अनुष्ठितमूहि
त्वा सकलमनुष्ठीयते। अन्यासः सामिधेनीनां प्राथम्यात् स्थानधर्माः स्यात्॥
दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनी १४ पंचदश विधाय एकादशर्चः पठिताः त्रिः प्रथमा
मन्वाह त्रिरुत्तमामिति पंचदश संपद्यते इति श्रुतेः तत्र संशयः किं मयेत्रिरभ्या
३३ सः प्राथम्यलक्षितायाः ऋचः प्रवोवाजीयायाधर्मोस्तु (को) ग्यों स्तातश्च यत्र तत्र स्याप्र
वोवाजीयात्रिरभ्यासितव्या उत प्रथमस्थानधर्मः सन्स्थानगत कार्यप्रयुक्तः स्या
तस्य प्रवोवाजीयायास्त्र्यभ्यासितव्या अन्यापि याविकृतिषु प्रथममुच्यते सापि हेनत्रि ३३
रभ्यसितव्येति। तत्र स्त्रीलिंगनिर्देशाद्धानेनाभिधीयते। तस्या एव त्रिरभ्यासः सौकी
धौत्र विधीयते। उच्यते। श्रुत्या प्रथमशब्देन प्राथम्यमभिधीयते। यत्र प्रथममुच्यते त

त्रिरितितत्त्वप्रापण्यत्वाधमस्य धर्म्मता। प्रापणैकार्थसमवेतस्त्रिरभ्यासो विधीयते
यत्स्वधर्ममनुद्योतते त्रिरिति तत्त्वप्रापण्यमङ्ग। श्रयत्वेनैव प्राप्ती गुणवचनानीवङ्गा
ङ्गानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीति नित्यानुवादत्वाल्लिङ्गनिर्देशः नव प्राप्य
न्यसौ बद्धपदमात्रस्य पादमात्रस्य वा त्रिरभ्यासस्सैव चसे भवान्न नित्यानुवादत्वे
स्त्रीलिङ्गस्येतिमेतव्यौ। ६ अरु चरएवकार्यसमर्पायावचनस्य प्राप्त्यत्वात्‌ः पौर्वदृष्टा
सैपद्यैतु इ विवादादौ तस्मात्स्यानधर्म्मः॥ ॥ इष्टा दृष्टौ प्रयाजवदावर्तेतारम्भणी
या॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे त्वौ १ नपाद्यायाम्नाता। श्रामावैष्णवमेकादशकपालं नि
र्वपेद्दर्शपूर्णमासावारिप्समानः सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुमिति। सा किं दर्शपूर्ण
मासावृत्तावावर्तेत उत सकृदेवादौ स्यादिति संशयः। श्राद्यौ हि प्रधानानामङ्गाव्
त्तिरसंशया। दर्शाङ्गमिष्टैतस्मादावर्तेत प्रयाजवत्। उच्यते श्रारम्भकारकैषेत दर्शसाध्य

शास्त्रदीपिका।

३४

34

रणं च सः। तस्य साधारणत्वेन सापि साधारणी भवेत्। आरिप्स्यमानसोमयागादारेत्तीया
मिष्टिर्न साक्षाद्दर्शपूर्णमासौ गमारेत्तश्चेदं मया कर्त्तव्यमित्यध्यवसाय। स च सर्वप्रयो
गाणां साधारणः सर्वो प्रयोगानाद्यायेवमध्यवस्यति यावज्जीवं मया दर्शपूर्णमासौ पर्व
णि कर्त्तव्याविति तस्मादारे न साधारणत्वात्तदंगभूतान्यारेन्न ता यापि साधारणा
न प्रतिप्रयोगमावर्त्तनीया। एवं वृत्तिकारमतेनाधिकरणं व्याख्याय तत्रापरितोषाद्व्या
ख्यान्तरं नाप्युपकारेणाकृतेः कस्य हेतोर्न परितोषः। नाध्यवसाय एव वनीयमारेत्तव्या
र्थः प्रथमप्रवृत्तिवाची लोके प्रसिद्धः। यद्यपि वाध्यवसाय एवाधीः स्यात्तथापि यद्यदाका
र्थमुपास्थिते तस्यैव तदाध्यवसायो न च यावज्जीविकाः प्रयोगाः युगपदुपस्थिताः न — ३४
ध्येयमेकः प्रयोगोऽस्य स्वरूपः पर्वकालीनेनुजीवनेदर्शानुष्ठाननिमित्ते तस्मिन्नागते
नैमित्तिके समाप्ते कृत्वा चरितार्थं पुरुषे पुनस्तादृशनिमित्तवशान्नैमित्तिकमाय
तितमिति पुनः। क्रियते यथैकस्मिन्पुत्रे जाते वैश्वानरीं निरूप्य पुत्रान्तरजन्मन्यपि

पुन निर्वपतिता दृगे तत्तस्मात्प्रतिप्रयोगमध्यवसायन्ने दात्तदेगमारंत्तरणीयाध्या
वर्त्तेत तेन सिद्धोत सिद्धिः। तस्माद्दर्वी आख्यायते। किं प्रथमस्यान्यान्वाधानात्मक
स्य पदार्थस्यांगमिय मुतदर्शपूर्णमासावारत्तमाणस्य प्रथमे प्रवर्त्तमानस्य
पुरुषस्यांगमिति पुरुषार्थत्वपक्षे हि फलश्रुतिः प्रसज्यते। तेनान्वाधानशेषः
स्यात् सत्यारंभेऽनन्यो मंतः। तस्याप्रवृत्तौ तदंगत्वादेषा प्राप्नोति मन्त्रः। ते प्रधानवत्त्वावर्त्ति
त्वाद्दर्वी प्राप्नोति विधीयते। न खल्वारंभशब्देन पदार्थः कश्चिदुच्यते। यद्देवत्यप्रवृत्तेस्यक
र्तुरार्थप्रवर्त्तनं तत्रायं वर्त्तते शब्दस्तद्योगानुपदार्थधीः। आरभ्यमानशब्दस्तात्क
र्तुः श्रुत्येव वाचकः" लट्प्रत्ययो पिश्रुत्येव तादर्थ्यस्याभिधायकः। आद्याप्रवृत्ति
रकैव च क्वा। नैकस्य कर्मणः। प्रथमप्रवृत्ति विषयतयान्वाधानमनेन प्रतिपाद्य
ते नश्रुत्यानवश्रुति संनवलक्षणानुमीतं तस्मान्नान्वाधानेन संबंधः। दर्शादिना

कर्तुः पुरुषस्याज्ञानत्वाभिहितस्य सेस्कारिकेयैश्चारभ्यार्पितयाल्लट्प्रत्ययेनं क्रि
ग्रास्त्र याया मुपपदे विहितेनैव प्रतिपाद्यते अतो न पुरुषार्थत्वेपि फलकल्पना। नचैव
स्यकर्मणोबद्धाः प्रथमप्रवृत्तयः सैन्तवैति किंत्वे कैव नन्तु द्वितीयादावपि प्रयो
गान्तरसाधारणत एवं समस्तीप्रयोगानां नयते ननु दर्शपूर्णमासाधारणतेदर्शपूर्णमासा
३५ रभोगेवैव प्रथमप्रवृत्तिश्चारभ्योनन्व द्वितीयाप्रयुञ्जानः प्रथमप्रवृत्ते इति चाकर्तेवक्तुं
तस्मादारभीगत्वात्तस्य वा वृत्त्यन्तावादारभ्यतएव यानावर्तते ॥ ७॥ अर्थाभिधानसंयो
गान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्तत्राचोदितमप्रधानचोदिताभिधानात् ॥८॥ दर्शपूर्णमासयो
र्निर्वपमन्त्रो देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं नि ३५
र्वपामीति। तत्र सवितृप्रसवस्य पूषहस्तादेः किं समवेतदेवताप्रकाशनोपास्तितश्च विकृताद
हितत्वात् नुतासमवेत वचनात् निर्वापविशेषणमात्रार्थाभिहितव्यादिति। तत्र दृष्टार्थतालो

मादेवतावाचितान्त्वेव। निर्वापस्य प्र[illegible]त्री सार्था स्यात्तोदृष्टार्थता मितुः। सवित्रादि पदे स्त
स्मादन्यादिरत्तिधीयते। अग्निनावा विकल्प्येत सविता मैत्रवर्णिकः। नत्पनीत द्वितो त्वे
नन मैत्रो त्वो विकल्प्यते। वेषम्यान्न सवित्रादि पदमग्ने श्च वाचकं। मैत्रवाक्यानि
वैतानि त्तिद्यैरन्य प्रति देवती। उदृष्टनिर्वापत्रा ह्येव तजेता मन्तु षंगिती। सर्वश्चानिर्वा
पाम्यैत एकमेवः प्रतीयते। उदृष्टादिः सकृदाम्नातोन स्तहेतानुषेजनी। तस्मान्नि
र्वापमेवेतं प्रराव यितुमनुष्ठान काले प्र[illegible]त्री सितु प्रकाशार्येती तिनोहितव्या॥ ॥
उताशब्दस्याथेति चेद्॥ तस्मिन्नेवायते जेव मैत्रे [illegible]न्तये उदृष्टे निर्वपामीत्यग्निन्त्रा
दोपि किमसमवेत वचनो नोहितव्यः॥ उत समेतवचन ऊहितव्य इति। तत्रायं समवे
तो ग्निरस्मिन्कर्मणि यद्यपि। मैत्रत्वनाग्नि शाब्दोनसमवेतात्तिधायकः॥ उदृष्टमिति
न्तकाल निर्द्देशादग्निनाय सवितेत्तदुच्यते। न वनिर्वापवेलायामग्निनासवितेद्रव्यं
तस्मादुदृष्टशब्दस्यावदसमवेतवचनः। तद्धि शेषणं चाग्निपदे त्वतो समवेतवचने सवि

शास्त्र

३६

36

त्रादिपदवत्प्रत्रीसार्थकोह्रीत मित्यनूहः। उच्यते। नात्र जुष्टस्य निर्वापो मैत्रेणानैव
कथ्यते। निर्वापप्रकरणत्वत्र कोर्त्यतेजुष्टत्नौवना। नायमर्थः। यत्तु जुष्टेतस्य निर्वापकरोमी
ति किंतर्हि निर्वापेणाग्नये जुष्टं करोमीति यथाजुष्टं भवति तथा करोमीत्यर्थः। तस्मा
द्रूपमेवैतद्वचनत्वाद्गतिशब्दस्योहः।। एवं वा यस्तु मुख्यवृत्त्या समवेतं नवदतियथा धा
न्यमसि धिनुहि देवानिति तंडुलेषु धान्यशब्दः स तु षड्व्यवधानः स किमसमवेतवच
नत्वादनूह्यते नोह्य इति संशये समवेतप्रकाशनासामर्थ्याददृष्टार्थोयं तस्मादनूह
ः। लक्षणया तु प्रकृतिवदुपचाराद्विकृतेः प्रकाशयन्नादृष्टार्थः। कल्प्यते हीन्यायः
तस्मात्तंडुलानेव प्रकृतिशब्देन शालयो मुद्गैतइतिवत्प्रकाशयतीतितरसमयेह ३६
विधिशब्दानामयनेमीसमसास्त्रूहितव्यं माषैः कौ वप्रकृतौ धान्यशब्दाम्नानाल्लक्षणा
नतु सैव विवक्षिता विकृतौ लक्षणाकारणानावान्मुख्य एव मीसशब्दः प्रयोक्तव्यो नमग
शब्दः।। ।।चोदिते तु परार्थेत्वाद्विधिवदविकारः स्यात्।। दर्शपूर्णमासयोरिज्ञानिगदेश्रुतौ।।

उपहृतामनुष्यायेयज्ञपतिं वर्द्धनिति। किमेतद्यज्ञपति वृद्धिप्रकाशनेन प्रोत्सा
हकरणेन तत्संस्कारार्थं सदनेक यजमानकेषु कर्मसु हितव्यमुतेऽडास्कत्पर्या यज्ञप
तिश्चाद्धोनो हितव्याइति। इडामैत्रैक वाक्यत्वादिडा स्कत्पर्थं तां भवेत्॥ स्वामि वृध्य
र्थता त्वेस्य सामर्थ्यात्रवगम्यते। वाक्याद्व बलवल्लिंगैद्दृष्टीवेहप्रयोजनी। उत्साहकरणा
त्स्कत्पामदृष्टार्थत्वमापतेत्। यजमानेषु बहुषु सर्व संस्कारसिद्धये। ऊहो यज्ञपती
न्वर्धानित्येवं प्राप्तउच्यते। प्रत्यक्षादेवववना दिडो पक्षानन्नो पृता॥ कृत्स्नस्य निगद
स्योक्तानन्मध्यपतिते वतः। नप्टप्यत्रविदुं श्राकमत स्कत्पर्थतावर। वृद्धिप्रका
शानेकलौंलिंगेनविनियोजकः। यच्छत्रेनवपारार्थ्यं वृद्धेः कृत्यान्नि धीयते। लिंगाद
पि ततोवृद्धेर्न्मे स्वार्थेनप्रकाशनं मन्त्रेषुचैव क यजमान वृद्धि… …इति तत्रजवदो
…प्रकाशनेनेडास्कतिसिद्धेनोंहः॥ यत्र पुनर्यजमानस्य प्राधान्येन पारार्थ्यं यथा स्त

सूक्तवाकेऽयं यजमान आयुराशास्त इति तत्र न वक्तव्यो ऊहः। तदिदमुक्तं। विकारस्तत्प्रधाने
स्यादिति। तदिदं पूर्वस्य परार्थग्रहणस्य प्रत्युदाहरणार्थं सूत्रं॥ अथवाधिकरणांतरं
सूक्तवाके यं यजमान आयुराशांस्त इति। इति यजमानशब्दः किं सत्रेषूहितव्यो नेति।
प्रहरणांगत्वात् सूक्तवाकस्य तदुक्तमायुरादिकीर्तनेन यज्ञपतिवृद्धिवत् स्कंतेपर्थेऽत्र
नोहः॥ उच्यते॥ सर्वोप्येतान्यायुरादानि आशास्तिविनियुक्तसकलसूक्तवाककरणत्वा
न्यथानुपपत्त्या प्रस्तरप्रहरणस्य फलानि कल्प्यंते। क्रियांतरसंबंधिवा प्रकाशयते। मं
त्रस्य करणतावकल्प्यते। तस्मात् प्रहरणसाध्ययजमानफलप्रकाशनमस्य कार्यं।
सत्रेषु ... यस्यैव यजमानस्य फलेनोच्यते तस्यैव सूक्तवाकः करणीन स्यात्॥ ३७
नयफलमाप्नुयात्। तस्मादूहः। असंयोगादर्थेषु तद्धि त्रिषु प्रतीयते॥ ज्योतिष्टोमे
देवताप्रकाशनार्थः सुब्रह्मण्यनिगदः इंद्र आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिः सोग्निष्टुत्यपि
दिष्टः सा चाग्नेयी सुब्रह्मण्येति वचनादिंद्रपदस्थाने अग्निपदं निक्षिप्यते। हरिव हादिम्या
त्वं अपि किमूहितव्यानेति संशयः तदर्थं च किं समवेतवचनानेति। तत्र पूर्वपक्षापर

पक्षौ वा ईद्रस्य हरी त्यादिभिर् तेगुणाई इसी ती तिगम्यते सीति वे स्वगुणद्वारेण ईद्रमेव प्रकाशा
यितुममी षामुच्चारणे दृष्टार्थं भवति तेनाग्निर् अपि स्वगुणद्वारेण प्रकाश्यत इति हरि बद्धादिशु
ष्टानया श्रुत्यारो हितवद्धादिश्रा ष्टाङ्क हितव्याइ इति प्राप्ते ब्रूमः सत्येते पुगुणे छेथेतत्स द्भावेन प्रमा ॥ नआभाष्ये
वाक्य ग्राषा स्वइन्नोय स्तुति मात्रपरा हितो तस्माददृष्टार्थेर विद्यमाने स्वगुणैः सीब ध्वीदः प्रका
श्यत इत्यग्निर् अपि तैर् स्वगुणैः सीब ध्व इत्यन्त हः अथेदमन्यदुदाहियते ज्योतिष्टोमे एक हाय
न्या सीत्रः तस्ये श्रुतैतस्येदयीत्यादिः समाद्य स्के त्रिवत्स तिदिष्टः किमूहितव्यो नेति संशये
यद्यप्येक हायन्यवस्थायी न विधीतेथु ताद्यस्तथापि भाविके नापि तावत्सीभव दिः स्वगुणे
रेक हायन्ये व प्रकाश्यते दृष्टार्थेत्वा त्रिवत्से नुश्रभावादूहः। नैत दवी कमौंग भूता यामे
का हायन्यवस्थायीतावन्न भीत्येवं भावित्वमपि नैकीतिके भरण सीभवाद् अत्र तोय थाक
र्थे विकृ प्रयोजनार्थे की त्यौंते। तावद्यसौ डेपि भवति सीडादणि यागे जनिष्यते तस्या एतेऽवाप्य
मानाः सीडादेवाद्या भवंती तितस्मादन्न हः॥ ॥ लिंगविशेष निर्देशात् समानविधाने च प्र

अग्निर्गुनामदेव्या: इत्यग्निनातंआलप्रेषमैत्र: ईया: ... सारआरम ... उंतमनुष्याउपनयतमेध्याइत्यसिन्नमंत्रेआम्ना इला/इ

प्रासारस्वतीस्त्रीत्वात्॥ ज्योतिष्टोमेसवनीया: पुरोडाश्ज्ञ आग्नेयमजमग्निष्टोमस्त्रालभेत
ऐंद्राग्नमुक्थ्ये द्वितीयमैंद्रंवृष्णिं षोडशिनिन्तृतीयं सारस्वतीमेषींचतुर्थीमतिरात्रइतितत
त्रपशुधर्मीयदा सर्वेषांसाधारणा, तदा किमग्निंउवत्रने मेष्यीभवतिउतनेतिसंशय
एप्रकरणाविशेषात्प्राम्नाअग्निंनरतेति। चपुंल्लिंग ... स्याम्नेत्राहृस्यनियतलि
गपशुत्राहृपत्तिधेयपशुत्वात्तिप्रायेणाम्नेपत्रावहत्येवंस्त्रियामप्युपपन्नेलिंगवि
३८ शेषानावात्तस्यामपिस्यादग्निंउवचनमितिप्राप्तेत्तिधीयते। पशुत्राहृस्कतावैवेन ३८
वेन्नत्विहस्तस्तुत:। तस्मात्प्रयोगकालेयदपरोक्षतयास्थितेद्रव्यतत्त्वप्रयुक्तोयुंपुल्लिं
गीवदितिदृष्टकम:॥ नस्त्रीद्रव्यमतोमेष्यामग्न्याकेनेप्रवर्तते। तेनसामान ... विध्यपहृवेपन्हे ...
गामर्मेष्यामप्रवृत्ति:। सिद्धीतेत्वगत्यषोमीयापर्वत्वाद्वमर्भीणामतिदेशेनपश्चीतरगमर्मा
दृह नप्रवृत्ति:॥ आम्नातादन्यदप्यविकारेववनात्तद्विकार:स्यात्॥ साम्नामिदानीमूहमा
रिसमानत्वाडुपोद्घातेविंतयति। तानिहरीतरेषुसामाम्नातानिप्रकृराहरीतरेषूहेतैतत्रै

टि१ संबंधः प्राप्तएवानूद्यते तत्र काल्पनिकमेव स्तोत्रीगत्वं गानवत्

ह गिरापदगीतैरापदस्थानापत्त्याप्राप्तिवक्तुं स्थानापत्तिमेव चिंतयति ज्योतिष्टोमे य
ज्ञायज्ञीये श्रूयते न गिरा गिरेति ब्रूयादैरं कृत्वोद्गेयमिति किमिरापदस्य गिरापदस्थाना
पत्तिः प्राप्तिकां गिरापदमिरापदं वा प्रयोक्तव्यमुत नियता स्थानापत्तिरिरापदमेव प्रयोक्त
व्यमिति। तत्रेरापादस्मात्रै वचनेन विधीयते नोद्गानसंबंध स्तोत्रसंबंधो वा प्रकरणात्तु
स्तोत्रीगता भवति तदंगभूतस्य च तत्साधनभूतयज्ञायज्ञीयगानसंबंधस्य गिरापद
स्यापि वा स्त्येव काल्पनिकमीगत्वमित्यविशेषादुभयोर्विकल्पः। नैतदेवं। इरापदस्य हि
प्रकरणसंनाधयाःत्याप्तिष्टोमस्तोत्रसाधनभूतोद्गानसंबंधित्वेन विधीयमानस्य
श्रुत्या गानसंबंधः प्रकरणात्तु स्तोत्रीगत्वं गिरापदस्य तु प्रगायेकवाक्यतया गानसं
बंधः स्यात् क्रमाच्च स्तोत्रीगत्वं स्तोत्रक्रमेण हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे पठ्यमानासु ऋक्षु
यज्ञायज्ञीयप्रगाथोऽग्निष्टोमस्तोत्रक्रमे पठ्यते इति तदेकदेशस्य गिरापदस्यापि क्र
मात्तदंगत्वं स्यात् क्रमाच्च प्रकरणं बलीयः अतिश्च वामाह। अपिच गिरापदस्याम्नानमा

ग्रास्त्रदाति त्रैन विधिः इरापदेऽप्युत्पत्तिर्हि विहितैव ततोऽपि बलवत्। ननु च यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीतेति प्रत्यक्ष
मेव यज्ञायज्ञीयं स्तोत्राङ्गत्वेन विधीयते। सत्यं। साम्नः प्रत्यक्षमेव स्तवार्थोपत्तम्। कथं एतदव
हि साम्नां स्तुतिसाधनत्वं यदुत्पत्तिविधानपराणां मृगदाराणामस्ति व्यक्तिः अतो यज्ञाय
ज्ञीयेन स्तुवीतेत्येतस्यायमर्थः यज्ञायज्ञीयात्तिवाक्ये ऋगक्षरे स्तुवीतेति। तत्रापि
समाम्नानसिद्धाक्षरव्यक्तिरेव सति सैव नैवं गीकरणीया। नान्यकल्पनीयुक्तमिति
३९ यज्ञायज्ञीयप्रगाथस्यैवायं स्तुतौ विनियोग इति प्रकल्प्यते तत्रापि सर्वपदानीसा
ध्यारूपेन विनियोगान विशेषतो गिरापदस्यैवं इरापदस्य तु सान्द्राद्विशेषरूपेण
ति ४ विनियोग इत्येवं बलवत्ता॥ ॥अप्रगाणाच्छब्दान्यत्वे तथा स्तोत्रे पदे स्यात्॥ नियतमिराप ३९
दमिति स्थिते किं तदप्रगीतं प्रयोक्तव्यं उत प्रगीतमिति संशयः॥ तत्र न प्रगातव्यं क
39 स्मादप्रगीतस्य चोदनात् प्रगीतात्तच्छितो त्पन्नावायारायैप्रसूत्पत्तेः यदितावदेवमिरस्वा
र्थेति च्छितस्ततइरो क्रचोदयमित्येतावानर्थस्यापि अप्रगीताहरवल्लिरापदादर्थेत च्छितः

ति २

इरापदमतस्तस्याप्रगीतिस्तोत्रलमेतेनत्। सत्यमप्रगीता तद्धितो न त्वप्रगानं विधीयते। पदान्तरविधिपरं हीदं
प्रगीता तदुत्पत्तौ वृद्धिता लब्धौ प्रथमस्वरे ऐत्वमिकारस्यायी त्वावेसति वृद्धाच्छइति
छप्रत्ययोत्पत्ते रायी रायमिति रूपे स्यात्। ऐरमिति रूपे अप्रगीतादुत्पत्तौ सिध्यति।
तस्मादप्रगीतस्योपदेशादप्रगाणी। अथापि विकाराथौ ऐत तद्धितः तथापि प्रगाणाप्रगा-
णयोरुभयोरप्यक्षरविकारत्वादन्यतरावधारणाप्रमाणामन्यन्यगीतं तत्रचे राय
दे विहिते यस्मात्प्रगाणामप्रगाणी वा तस्यैवायमनुवाद इत्यापद्यते तद्विधिनावा
प्रगाणमेवप्राप्नोति तथा अतोपदेशात् तस्मादप्रगाणी। नुच्यते। गिरापदस्य पत्स्था-
ने तत्र हीदं विधीयते इरापदं वाक्येनाप्रमाणीप्रगाणी वा स्यादित्याशंकाति तत्तु पदीतरं
गिरापदस्थाने विहितं स्थानापत्यात तद्धितिलनमाने नकेन विहार्यते यज्ञाय-
ज्ञीयसाध्या हि स्कृतिः समस्तैव साम यज्ञायज्ञीयं नैकदेशा विकल्पी तत्र गिराप-
दे पदान्तरोपदेशान्निवृत्तेयस्तादृतो गात्रीशाः सगेयमपेक्षते इरापदमपि साम-
साध्यस्तवे सामसंस्कार्यतामितरेण साधनीभवितुमर्हात्के संस्कारकं सामीरा

मपेक्षते तयोर्नेष्टाश्रुदग्घ्ररथव[stain]संबंधः तस्मात्प्रगीते प्रयोक्तव्यौ ॥ इति शास्त्रदीपि
कायां नवमस्य प्रथमः पादः ॥ सामानि मंत्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्यां ॥ ॥ सामशब्दस्तावद्वि
शेषवचनाद्रथन्तरादिशब्दानप्रगीतमंत्रस्य वाचकाः किंतु गीतिमात्रस्यैवेति सप्त
मे यदुक्तं तदेवेदमुत्तरविवक्षयास्मार्यते ॥ ॥ एवं वा योयमूहो नाम ग्रंथविशेषः छंदोगैः
४० पठ्यते कायानं [stain] ख्यित्रा श्रा भुवो वा इत्यादिः स किं नित्योध्यानित्यो [stain] वा यो रूपयङिति।
कर्तृस्मरणात्तावदध्यायानध्यायाध्यावाराद्युरूपाराधितगुरुमुखाच्च प्रतिपन्ने वेदत्वप्रा
प्तावुच्यते। अत्र हसमाख्यानाद नित्यत्वेन ह्यध्ययनसिद्धस्याहत्वे घटते किं यद्यध्यान्यं
40 तदुत्तरयोर्गीयते। त्पतिदिशावचनाद्यो नावध्ययनसिद्धस्योत्तरयोरनुष्ठानावगमात्स्व
रूपमयत्वे विस्पष्टा। नहि तिस्रश्च प्यधी तस्य ह्यान्यौ तदुत्तरयोरितिवादो घटते कृतुस्व ४०
स्मरणमनादरादप्युपपद्यते नह्यत्र प्रुरूपप्रत्ययाधीनमनुष्ठानेवचनादेवोत्तरयोर्गीन
सिद्धेः अत्र कस्मान्नोच्यते प्रत्यक्षवेदत्वात्सत्पतिसंसर्गस्य पौरुषत्वेध्यायाध्याद्यादरः तस्मात्तो

रूषेत्वान्नायैः संगृह्यान्याप्येतत्पक्षे व्याप्तिति न्यायतः। कीदृशमनुष्ठानं भवतीति वि-
तनीयं॥ कर्मयाविघ्निलकालौ सामानि किं सर्वे प्रतिप्रधानभूतान्युत तत्संस्कारार्था-
नि गुणभूतानीति विचारः॥ तत्राकर्मकाले प्रयोगात् प्राधान्ये संस्कारार्थत्वे ह्युद्दरणि-
व्यक्तिरेषां कार्यं स्यात्। सा च कर्मकाल एवोपयुज्यत इति अकर्मकाले प्रयोगो न स्यात्।
ननु वचनादकर्मकाले गानं भविष्यति गर्भाष्टमे वर्षे उपनयीत श्रावण्यां पौर्णमास्या-
मुपाकृत्य स्वाध्यायमधीयीतेति एवं नाप्यदृष्टार्थेनैव बलादापद्यते न ह्यकर्मकाले
प्रयुक्तं साम कर्मोपयिकीमभिव्यक्तिमलं भवति किंतु अपादृष्टरूपः संस्कारः तते
कर्मकाले संस्कृतानि कर्मकाले पुनः संस्कारो नर्थक इति क्रतुमध्ये सामानि न
प्रयुज्येरन्। अथाकर्मकाले प्राधान्ये कर्मकाले तु संस्कारः तदाधवे द्वासीतस्मा
अप्रधानकर्म साम बहिः प्रयोगः फलार्थः क्रतुमध्ये तु क्रतोरारादुपकारकमिति प्राप्त उच्य-

रा स्वदी:
न.

ते। अक्षराणाम निवृत्तिः साम्नोदृष्टं प्रयोजनं॥ अक्षरैरप्याप्यनिवृत्तेरासक्तिः अर्थ
गवोदिता। एवं दृष्टफले लब्धे नादृष्टफलकल्पना। ननु वा विनियुक्तत्वादक्षराणां
न संस्क्रिया। सक्तूनामिव होमनने वै दृष्टफलत्वतः। प्रयोजनं न सक्तूनां दृश्यते श्रूयते
पि वा। यथोक्तेनाप्यकारेण न होम संस्कृतानां सक्तूनां प्रयोजनं श्रूयते। नापि दृश्यत इति।
४१ दृश्यते त्वक्षराणां प्रयोजनमिति वैषम्यं प्रयोजनवत्त्वे संस्कार्यत्वे हेतुर्न विनियोगः॥
तथा च ग्रहणाविदूषणसम्यगुच्चारणानां विनियुक्तानामपि मंत्रप्रकाशनसंस्का
41 र्यत्वमिष्टं। अपि वा तत्र रागोऽपेक्ष्य वर्णेन स्तोत्रक्रमेणार्थो पाठादस्य विनियोगं तस्मा ४१
त्संस्कारकर्माणि सामानीति यत्त्वकर्मकाले गानं वा वनिर्दृष्टमित्याद्यर्थपरपदस्या
द्यायपावलः॥ ॥ अथैषां श्रुतिनिर्देशाः॥ एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति श्रूयते

त्र॰

तत्र संशयः। किं व्यासजपति स्तुगानमुत प्रत्यृचं परिसमाप्तमिति। तदर्थं विचार्यते किं
मिदं त्रित्वं सामनिर्वृत्यंगमुत स्तोत्रांगमिति। तत्र। साम क्रियत इत्येव सामनि दृष्टिति क्र
यते। तामुद्दिश्य गीते त्रित्वमंगत्वेन विधीयते। प्रधानभूतानामष्टकामार्चिकं साम
साधनत्वमस्त्येवेति तदुक्तस्य त्रित्वस्य मुख्यमेव सामांगत्वं वचनबलाच्च प्रति
ति प्रधानावृत्तिं बाधित्वा व्यासजपगेयेन हि प्रत्यृचं गीयमानस्य त्रित्वमंगभूतं
सौपादितं स्यात्। क्रियत इत्यनेनाप्यासलब्धं पाठस्यापि प्रत्यृचं गाने। तस्माद्व्यासजग
ति प्राप्ते ब्रूमः। स्तोत्रीयस्य हि साम्नो त्र्यृच संबंधं उच्यते स्तोत्रसाधनभूतं च स्तो
त्रीयमिति गण्यते। साम्नः स्तोत्रांगभावस्य स्तोत्रसाधनत्वे स्थितः। स्तोत्रसाधनतां
वर्जो प्रत्येकं न कुर्मः धराः। यदि त्रित्वसंपादनाय व्यासजपगीयेत ततो रथंतरस्य न
व वर्जं प्रत्येकं न कुसं धराः। यदि त्रित्वसंपादनाय व्यासजपगीयेत ततो रथंतरस्य त्रीन
व तियज्ञायज्ञियेन स्तुवीतेत्यादिविधिर्यः साम्नः स्तोत्रसाधनत्वं विहितं तन्न घटते स्तो
त्रसाधनभूतत्वाद्व्याप्तिं व्यक्त्वा च साम्न स्तोत्रांगत्वं वाक्यं च स्मृति बुद्धेः साधनेनवाक्या

गेयो त्रयाणां स्थितानां तथा च तेषां नित्योऽस्त्वन्त्यं ४

समुदायः तस्मात्स्वरूपविशेषे एवैव त्रित्वेऽसामीगत्वेनाचष्टमाने स्तोत्रसाधने परिच्छे-
शास्त्र दनविधाय मानेस्तोत्रस्यैवीगत्वेन विधीयते तद्विधानेन प्राप्नोतीति स्तुगाने त्रित्वे क्रिय-
दीपिका त इत्यपेक्षे नाम्नः श्रूयते। अनुवादत्वात्तु कस्मात्तरन्त्या सत्त्वहणेन न दोषः॥ तदभ्यासः समासु
स्यात्॥ तिसृषु प्रत्येकं गीयमाने किं नियमेन समासु विषमासु वा गेयम् उत समच्छन्द-
४२ स्कास्वेवेति संशये विशेषाश्रवणादनियमः। संज्ञाविरोधपरिहाराय तु समास्वेव स्यात्॥७॥
ने मितितिकेत्ल उत्तरार्धमाने तयोः प्रतीयते॥ यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीत्यत्र संशयः किं योन्यु-
५२ त्तरयो रुत्तराग्रे पाठीतयोर्वा गेयमुतोत्तराग्रे पाठीतयोरेवेति। तत्रोत्तरशब्दस्य सैव-
धिशब्दत्वाद्द्वयोर्नेः परतः पठितासे वोत्तरात् तस्यायोनिपाठापेक्षयापरत्वे तरयोर्नेः पर
त तो बहद्योनेः पठितत्वात्तस्यो गाने उत्तराग्रे परत्वे तरयोर्नेः परतोनत्वावी अन्योदि व्यङ्ग ४२
त्यस्याः पाठोत्तरस्यो गाने अतो विकल्पः द्वयोरपि परत्वे तरयोन्यापेक्षयोत्तरत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः॥
घं यद्येवं सीविदि शब्दो लोके तथा पुत्तराग्रे च संज्ञारूपेण प्रसिद्धिः तत्र संज्ञाशब्दस्यान्या

सौमसंपादनद्वारेत्यर्थः २

नपेक्षवृत्तित्वात्सापेक्षवृत्तेः संबंधिशब्दाद्वितीयस्यैव प्रकरणपाठाच्चोत्तराग्रेयपः

क्रत्वैगीतस्मादुत्तराग्रेयाधीतास्वेव गेये। एवैका द्वादशाहे पार्ष्ठिके चतुर्थेमहः एक

विंशः षोडशी वैराजसामेति श्रुतौ। तत्रैव श्रौते नाम ब्रह्मसामाति जगतीषु स्तव

तद्भूतिश्रूयते तच्चातिजगत्यामुत्पन्नं विश्वाः पृतनाइत्युत्तरे द्वे बृहत्यो नेमिन्न

पत्तिवद्यत्सेत्याद्ये। तत्रैव वैगाने क्रियमाणे सैषा यः किमतिजगत्यो द्वे आनी

यसमासुगानेततबृहत्याः हवे वाहायविषमासु गानमिति सैषा रविले शापति हा

रयातिजगतीषु स्तवतद्भूतिवातिजगतीवद्धत्वानुग्रहाय समासुगाने।। बृहत्यो

त्तराग्रेय पठितयोः ऋत्वपर्वत्वात्तत्परित्यागे तयोरानपेक्षादेकविंशस्य पत्रये

केकस्या मूर्विसप्तकृत्वो भ्यस्यमानायाम भ्यासापेक्षयातिजगतीवद्धत्वादनुवादसरूप

स्यावर्तमाननिर्दिष्टस्यापपन्नेर्विषमासुगाने।। पागापिकेतु। ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरे बृ

हत्पारु त्पन्नौ। अतित्वाशूरनोनुमःस्त्वामिद्धिहवामहइति। तयोः पंक्तीत्तरेनत्वावी

न्यो द्वि ग्यो न पार्थिवः सत्वेन स्थित्रेति तत्र श्रूयते नवै बृहद्रथंतरमेकं छंदो यत्तयोः पू
र्वा बृहती ककुभावुत्तर इति। तत्र किं पङ्क्तौ परित्यज्य द्वे द्वे ककुभा वानेतव्ये उत तयो
नि मुत्तरी वप्रग्रथ्यक ऊभावुत्तरे सी पादनी येइति संशयः। तत्र ग्रथनेन मुख्यक ऊ
४२ र्ध्वी पत्तपभावादकूर सामान्यमात्रेणागौणत्वापत्तेस्तत्र गानस्य च अ यमीतरेण भामी
जस्पादन्यासी ककुभामानयने॥ उच्यते। प्रगाथस्मरणात्प्रगाथसमाख्यानात्पीते
५२ श्चोत्तरान्येन पाठस्यात्पीतानर्थक्यापातात्पादे पुनरारम्भ इति च दर्शनात्तु ककुभा
नस्य च सामान्येन विहितस्याच प्र गाथेण तीतदोषात्तावात्प्रग्रथनं। एवं बा रौ ४२
रवयौधाजये वार्हतेतृचे भवतः तयोश्च ह रवौ बृहत्युत्तरयोविष्टारपंक्तिरिति। तत्रापि पू
र्वे वदुन्पत्तिर्बृहत्यावानीयत्र च सेपादनेन तत्पङ्क्तितयो रवप्रग्रथनमिति संशये तत्रैव वि
शेषः तत्स्तृचे भवत इति तृच श्रवणादन्यागमने प्रगाथस्मरणसमाख्यानात्तरा पादलिंगदर्शने
स्तु प्रग्रथनं॥ ॥एवं वा॥ ॥रूपावा श्वौधीगवे स्वानुष्टुभे तृचे भवत इति तयोः पूर्वानुष्टुबुत्तर

ते१

चतुर्विंशतिर्लेगत्पाख्लीवसवने एकादकुकुबिति सेयं संख्याक्रमणेनेऽपपद्यते

ग्रमीवचौथसत्सामभवतीति क्रकस ३

द्वेगायत्र्यौ तत्राप्यन्ययोरनुष्टुभोरागमनोपवितानामेववागप्यनेनानुष्टुप्तृचयोस्त
पाद्यत्वमिति विचारः। लिंगीतरप्रदर्शनार्थं त्विदंव्याख्यानीतरं ननु कावि दृष्टि कारीका
क्तौ॥॥ एवैवा॥ गवामयनेश्रूयते बहुः। ग्रातमैडावाहेता; प्रगाथाइति। तत्रविकितिस्त
ष्टुहुगानमुतद्वयोर्द्वयो; प्रथमेनेनेति सेवायेत्वप्राप्ति बोदकानुग्रहायति स्तुष्टुस्या
सृग्रप्यने हिनस्तमैजसीत्वत्वेत्रसति प्रग्रप्यनेकचौप्रगाथवचनेऽप्याबार्हताःप्रगाथा;
इति। अत्रूक्षग्रप्यनास्तिप्रायमितिब्रूमः। प्रथमेत्वेषान्त्वातस्मात्वबोदकात्वेवमुपादा
या य परेद्वे अत्र वौगृहा त्वा गायेते पुनरपूर्वं तथासतित्ववगाने प्रगाथत्वा हृच्छोत यु
मनुगृहीते भवतिं नैतदेवं। अन्या अन्या त्रुचो भवेतीति वचनानैकस्यामृत्वि द्विगा
नैसो भवेतितस्माद्वयोः प्रग्रप्यनो। अर्थैकत्वाद्विकल्पःस्यात्॥ छीहोपेतलवकारादिम
तुद्वस्मामत्रारवा गतानीगीतिप्रकारणामेकार्थत्वायुगपत्प्रयोगासंभवात्तदनुरोधे
नव सामा हृतेरन्यापाप्यन्यामिि इ एवविकल्पः सामसमीगाहिस्य छीकारायदर्शितः॥

दशतसंख्या। ६६स्तनाचाद्दगीतसंख्या।

शाम्र

४४

५५

अथैकत्वाद्विकल्पः स्यादृक्सामयोः स्तोत्रपरत्वात्। वृद्धिवृद्धि उक्तिविशेषकानि
विदधाम्नातानि स्तोत्राणि विहितानि तेषां वचनप्रभृतिः। किं स्वि साधनं प्राप्तमित्यपा
कृतानां गायत्र्यपर्यंतरादिसाम्नां प्राकृतानां पुवहिष्पवमानादिस्तुतिषु निवद्धानु
नामग्राह्लतेषु प्राप्त्यभावात्। तेन तानि साकोद्धाणि तत्रेदंग्रुपते यद्वा स्तुवतेत
दस्तुराश्वन्वायन्यस्ता माम्नास्लवनेतदस्तुरानान्चवायन्यएवं विद्वान्साम्ना स्त
वीतेति। तत्र ग्रहणमप्रगीतर्कक्रूपरप्रगीतायाः सामोपदेशेनैव सिद्धत्वात्साम्ना हि
हयंत्तिव्यक्तिद्वारेव हि स्तुतिः। चियतेन स्ताद्धान्तेन साम्ना स्तवीतेति। तत्र ग्रहणमप्र
गीतर्क साम्ना त्विव्यर्के ऋग्द्वारे स्तुवीतेत्यर्थः एवं वेदप्रगीतपरमृग्ववनं तत्र संशय ४४
ऋिमृचा साम्ना वा स्तोतव्यमुत साम्नैवेति द्वयोर्वचनाद्विकल्पप्राप्तावुच्यते॥ साम्नस्तु ए
स्त्द्वारे विस्पष्टप्रतीसावचनेनविधेयत्वावगमादृक्कीर्तनमस्तुराममनिंद्यासाम
प्रधानमार्थं तस्मात्साम्नास्तोतव्यं॥ ॥ एवं वा सामवेदे किं चिप्रक्लत्य अथैसहस्रमानवं

नामसु ... विचनात्॥ इयंतया आह्वनो ... पनिषते

तीयं प्रगीतापि पठिता अप्रगीतापि तत्र श्रूयते। अर्यैसह स्वमानव इत्येतयाहवनीयमुपति
ष्ठत इति तत्र प्रगीतयाऽप्रगीतया वोपस्थातव्यमुत प्रगीतयैवेति विशेषाभावाद् निय
मः। अप्रगीतायाः प्रगाणाणां पाठः॥ न ह्येनव धारितस्वरूपायी सुरवेगीतेसे नवति। प्रगीता
त्वनन्यार्था। तेन स्वाप्रयोजनमपेक्षमाणा क्रतुनाग्रह्यते उपस्थाने च विनियुज्यते। एतये
ति वृ स्वर्वनामेत्यापरा मत्र इष्यते। तस्मात्प्रगीतैव ग्राह्या॥ ॥ एवं वा॥ सामप्रसंगाज्जैमिन्यां स्व
र ष्ठीं विष्पते मैत्रा हिं क्वचित् विशेषस्वर्यैपायीताः क्वचित् चाउः स्वर्ये पात त्र कर्मसु कि त्रे स्वर्यवा
उः स्वर्ययोः समुच्चयः अथ विकल्पः अथो तयहाने तैकस्यापप्रयोग इति संशयः। तत्र
समुच्चय इत्युपक्रममात्रे गोत्सुपायवन्निरसाल्वा तद्द्वयोर्विकल्प इति पूर्वपक्षः। ताने
यज्ञकर्मणीति स्मृत्यनुमिताहवनादेकश्रुत्या अर्पाविगमार्थं तु स्वराध्ययने स्वरविशेषा
धानत्वादर्थविशेषाणि वहुबाहौ प्रकल्पान्नद्वंद्वं पदमित्यादि वचनात् स्मात्तानेन प्रयो
गः॥ ॥ सामप्रदेशो विकारस्तोदपेक्षः स्याच्छास्त्र प्रकृतत्वात्। उपो [illegible] ते समाप्य प्रकृतानि

स्वपठितायां

भावोपो५

दानीं सामान्यास्य हे चिंतयति रथीतरमुत्तरयोर्गीयत्तात्यादिन्यूगीतेरगा। यमानानि सामानि दि
नूहितव्यानिनेति। यदि योनिवर्णविश्लेषण गानी यस्मिन्प्रदेशे यो नावाया भावः तस्मिन्नेवास
शा त्यपि संधि द्वारे उत्तरयोरायी नावस्यातो नोह। अपवृत्तरावर्णविश्लेषन गानी यस्मि
यत्र सैध्य द्वारे उत्तरयो रायी नावस्यातो नोह, अप हत्तरावर्णविश्लेषन: प्रदेशो संध्य
द्वारवशे नायी नोलत: प्रदेशीतरे यत्र संध्य द्वारे तत्रायी भावः ततः ऊहः किं पार्श्व योनिव
४५ र्णविश्लेषेन। ऊत: योनावैकारे निवर्णीकार ईकारस्थो ह्यारितः तत्तनुत्तरयोरर्पितश्चागप
ति तंवर्णं निवर्णीकारे करावुद्धायौ किंवनात्र कार्यमुखेन सामान्यः प्राप्तिरपं तरादि स्वरू ४५
प स्येवातिदेशात्तेन दशामाद्यप्रक्षेपदह न्यायेन सामस्वरूपमुत्तरयो: प्रापितमा विकृतस्वरूपमे
वसन्व्याकृतमप्राकृतेदृष्टमदृष्टं वा कार्यं ऊर्यात्तस्मान्नोहः सामान्यमिति प्राप्ते ब्रूमः यदि चैकारेऽत्रु
ष्टावर्णे विवर्णाः उच्चारितो तत्तोन वेत्, यथा तगानाहा नत्वेत न्किंतर्हि एकारो नाम नवर्णान्तरे अवि
र्णवर्णौ संहिता नावमापन्नौ वाइनावेन विश्लेषितो दर्शितो प्रत्यहे स्ववर्णैव र्णविकारप्रत्यभि
ज्ञायते तस्मादुत्तरयोरप्येकार एव यत्र तत्र स्थो प्यायी नावेन विश्लेष्टव्यः॥ एवमृग त्तरास्विवहता

स्तोत्रैः साम्नासे पाद्यते नान्यथा यद्यपि व साम स्वरूपस्यापि देवतास्तावापि स्तोत्रसाधनतयाति
दिश्यते एवं सामच्छेदे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनात् स्तोत्रसाधनतावादृशा तिथ्यल्ले ह्यस्तानवसे
यो सरादन्यस्याप्यभावः क्रियमाणे हरान्ति व्यक्तिःकर्मेति एवं सद्धेत्र तस्माद्योनि वर्णवध्रोर्नगा
नाह स्तुहः साम्नो॥ ॥स्तोमस्य केद्व्यौ तरनिष्ठन्ति मृगव्य॥ सामानि देवो कि स्तोभानामति
देवो त्रिशिनेति मेद्याय साम भ्यो निन्त्वात्स्तो भानाम गहराणमिवनाति देवाः॥ तिन्नानाम
पि गीतिकाल परिच्छेदे न साम्नो गत्वात्वदनि देवादेवाति देवाः॥ सामानि हि योनौ यनी व्रोन
त्र्युत्तराण्युत्तिष्ठे तितेन दृष्टमेव स्कतेरुपकारं कुर्वति स्तोमा हराति वा न्ने निवेदेन
त्वेव्रान स्कत्यो पयिकमेवादृष्टं कुर्वन्तित्यादि स्तोभानाति देवपरनूतन्ति वत्वस्य गीतीव्रास्य
लोपात्तत्कृतोपकारस्य हान्या वैगुण्यं तस्मादिति देवपरनूत्यगाहराणीतु प्रधानत्वान्न
सामवन्नाद इति देवाः॥ अधिके च विवर्धवजेमिनि स्तोमस्य द्वन्वाल॥ ॥प्रसंगात्स्तोमलु
स्पलक्षणमुच्यते यदृग्गहस्तेभ्यो घिके विवर्ध वतस्तोम वृद्धेनोच्यते॥ ॥धर्मास्यार्थकृतत्वाद्द्रव्य

स्या३

अधिकत्वे सति कर्मविलक्षणो ... स्तोमः२

ग्रा स्व

गुणविकारव्यतिक्रमप्रतिषेधो चोदनानुबंधः समवायात्॥ प्राकृतौ व्रीह्यादिष्वकृताः
प्रोक्षणावघातादयो न तत्स्वरूपप्रयुक्तास्तन्मात्रपर्यवसायिन. किंतु व्रीहिभिर्यजे
त्यादि विहितसाधनविशेषद्वारेण पूर्वभावनार्थाः तथा हि आग्नेयोऽष्टाकपाल इतिपु
रोडाशद्रव्यकोऽग्निदेवत्यो यागो विहितः तदनुवादेन व्रीहयो विहिताः पुरोडाशप्रकृतित्वे
४६ नेति पार्थेतेतदयमर्थः व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति ततः पुनराह यैर्यजेत ता
न् व्रीहीन्प्रोक्षणानि तूलस्य सर्वैरुपसंह्रियमाणोऽयमर्थः सोऽपघातप्रोक्षणसंस्कृतैरवघा
तविन्तुषीकृतैश्च व्रीहिभिः पुरोडाशं कृत्वा तेन यजेतेति अयमेव वाक्यार्थः पारमार्थिकः ४६
५६ व्रीह्यादिवाक्यार्थश्चस्यैवोपायभूताः पदार्थस्थानीयाः एवं वेदान्तेऽयज्ञावनायाः शेष
त प्रोक्षणादीनां तावत्सु द्विकारे श्रुतिदेवो न नीयते तत्र नैवारश्चरौ पुरोडाशस्था
ने चरौ निर्वपेद्व्रीहिस्थाने वनीवारान्निवेशादितरस्य समस्तस्यपघातिदेशमेव स्थाना
न्नैवारश्चरौ निर्वपेदाग्नेंदु षीकृतैर्नीवारैश्चरुं कृत्वा तेन यजेतेति नव व्रीह्यादिस्थानापन्नेषु नीवारादिषु
यवादिन्यस्य श्रुतानुमितैकदेश[illegible] निष्पन्नस्यनैवारचरु विधेरयमर्थो भवति प्रोक्षितैरवघातवि

तं स्थिते षडहः षडहे मध्ये आशयेद्धातं वेति षडहस्य मध्ये प्रतिनियमादिदं

सिद्धं ऊहः स्थानापत्ति स्तु कथमवगम्यते इदमस्य प्राकृतस्य कार्यं वर्त्तत इदमस्येति त
स्य दर्शनार्थमिदमधिकरणं तत्र पूर्वपक्षवादीनीवारम ध्यवहनन खपरिधीरापूदानीं श्रौ
हिं षडहो लूखलमुसलयूपगिरापद स्थानापत्तौ प्रमाणमपश्यन्नेवमुतद्धुमीनुवेतीति
मन्यते। सिद्धान्त स्तु नीवारा एतावत्स्थलमेव व्रीहि कार्यं नेडुलं निर्वृत्तौ सामर्थ्यं सामर्थ्या
न्तु सारी व्रीह्यादीन इति नीवार इति तद्धितविकारार्थ इति निश्चीयते चतुश्च देवता सेयोगात्पु
राडाशस्थानापन्न इति तत्र सर्वत्र इति नीवारा व्रीहिस्थानापन्ना भवति। तथा मध्यस्थाने
षडहे नावेतस्य कार्यस्य साधनापेक्षायां विधीयमाने कार्यापेक्षे सत्य षडहकार्यमेवावलीबते इदं
व षडहानावेमध्यस्थाने विधीयत इति कृत्वा चितितेनानावेविधिरपि कार्यापत्तौ प्रमाणीत
यानेक्रतश्चतुर्नखावपूतानामिति किं नखे स्यपवन मन्यत्तुषविमोचनात् तोनखानां
मूलं लूखलमुसल कार्यापत्तिः परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति तु विस्पष्टमेव यूपकार्ये नियोजने परिधि
विधीयते त्यायतत्प्रतिषिध्यपयद्दीवी यतेनगिरा गिरेति ब्रूयादेरं कृत्वा इरयामि तिनस्थापित कार्या

स्वद.

पत्तिः। गिरापदे हि निवृत्ते तत्कार्यं साधनमपेक्षते इरापदमपि विधीयमानं कार्यापेक्षं गिरा
पदकार्येण साधनापेक्षेणैव ध्यात इति गिरापदस्थानापन्नमिरापदं तत्स्थ स्वकारिकां ग
तिं लभते॥ ॥तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वात्स्यात्॥ परिधौ पुनरालेपश्मीवारादयो हि कु
र्वीर्थयो विधीयमाना युक्तं यत्कार्यापन्नव्रीहिधर्मा लभन्ते परिधिः पुनरग्निपरिधानार्थ
४७ नोत्पन्नोऽननियोजनार्थं परिधानार्थ एव तु तस्मिन्वचनात्स्रुवनिर्मुज्यते प्राकृतो वकार्यापि
धर्मास्ताद्धेष्वत्ते साधनेऽन्तुपितानां शेषभूते परिधौ न विज्ञमर्हति अपोत्वतत्पश्च परिव्या
णादयो न चेह स्रुपात्रिय एव हि परिधौ पश्चवे ध्याने नेनार्थलोपाद्द्यपि न परिधौ स्वल्ले
वा ल्यामिव यूपधर्माः कर्तव्या इति प्राप्ते ब्रूमः। यद्यपि परिधानार्थेन परिधिरुत्पादितस्तथा ४७
पि नियोजने विनियोगात्स्रुवे ड्याकपालस्येव तु षोपवापे शेषत्वमस्त्येव। यद्यपि नाहि
तथापि नियोजनसाधनत्वात्साधन निवर्त्तिनो धर्मांल्लभन्तेतेव। न हि तादर्थ्यप्रयुक्ता ध
र्माः किन्तु साधनत्वप्रयुक्ताः। व्रीहिभिर्यजेत यूपेव ध्वातीना दित्ति हि साधनत्वेन विधीयमाना व्री

शाकुमोलेखु

स्यादयोधर्मैः प्रोक्षणपरिव्याणादिभिः संबध्येते। तादर्थ्यं तु सदप्यन्याद्वैन धर्मान्वयं न जने।
नवोपयुज्यते। तादर्थ्यं धर्माणां कार्यं गच्छतीति साधनमेव द्वारमपेक्षितं मस्ति परिधेरपि सा
धनत्वे नवयूपाख्यामकं किंचिदस्ति यदुत्पत्त्यपेक्षिणः। परिव्याणादयः परिधौ लुप्ता यो
ग्याः। छेदनादिर्वियस्योहि सर्वे परस्परानपेक्षाः काष्ठगते दृष्टमदृष्टं वाप्यपायं चकार्यं
गमयंति सर्वोत्पत्तिवतानि कार्याणि नियोजनस्योगे तत्र परिधावसंभवतीच्छेदनादी
नां लोपे पि संभवतः परिव्याणादयो न लोपनीयाः स्वरूले वा व्यामपि जनपरिव्याणा
दयो नवे त्यवेतिवक्ष्यते। तस्मान्परिधौ यूपधर्माः कर्त्तव्याः। परार्थत्व र्यसामान्ये संस्का
रस्य तदर्थत्वात्। आम्नायेद विशेष्टतयोः किं प्रणीताधर्माः कर्त्तव्या नेति वितायां प्र
णीता कार्ये अपणतयो। परिधेरिवविनियोजने विनियोगणत्वावाक्करण मुत्यवनादीनामसत्यपि
विनियोगे यदृष्टिः तावत्साधनत्वमस्तीति साधनेन निवर्तितो धर्माः कर्तव्याः॥ एकार्थत्वाद वित
जा स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे बृहद्रथंतरे दृष्टसाधनत्वेन विहिते तयोर्धर्मा रथंतरे श्रूयमाने सं

ब१

मीलये द्रुह तिप्रस्तूयमाने समुद्दमनसा धायेदित्यादयः किमुन्नयेपि धर्माः उन्नयो कर्तव्या
ना.स्तु.दी. नुत यथा स्तुति विकल्प्येतिसंशये उन्नयोरेककार्यत्वात्कार्यसाधनं गौरवाः धर्मा द्वयो द्वयो पि
स्तु श्री हि धर्मा यवे घृवानं नु वान्यथा रथैतरे णा स्तूति; साध्यते श्र राद्विप्रकारेण अन्यथा
व ब्रूहताविश्रादिप्रकारेण तेन साधनत्वावप्रकारस्ते दासाधननिवृत्तो नो धर्मा नसंकी
र्यंते यथा हि श्री हि धर्माः स्तुवादिश्चैककार्येष्वपि न जवेतिकारकं तेद्वादेवमिहापि नेनुद्दे
वीयदेव हिरञ्चौ तु रे घृष्ठं नवतीति शास्त्रविहितं साम्नो दुरा तिथ्यौ जनकत्वेन साधनत्वे तेनो
४८ न्नो नसे मीलनादिधर्माः संबध्यते साधनविधिना हि संबध्यमानाय धर्मा विधयो यदेव विधी
48 विवहितं साधनरूपेन नेवसंबध्यते श्रराद्विप्रकारस्ते दस्व विवक्षितावरूपस्य नावह
तो न धर्मा व्यवस्था याहतुर्न विंदुमर्हति किं वायम तिव्याप्यमानानामद्वीन्नेहो यक्षूस दिस्य ४८
पुता साम्नो स्तव द्वारा त्विवत्वात्मकमेकरूपमेवसाधनत्वं तस्मात्संकरएवान्नयुक्तो श्री
हि यवादिधर्मणामिव मीलनादीनामिति प्राप्ते निधीयते साम्नो व्यवस्थया यस्मान्निर्दिष्टा श्री
मीलनादिष्टौ तस्मान्न संकरो युक्तो नत्वेवं प्रोक्षणादिष्वश्री हि प्रहणां कारकविशेषोपलब्धा

किंच। नानयोरेककार्य्यत्वं आन्याद्रिपृष्ठं रथंतरेणासाध्यते आन्यद्य बृहता। ननु पृष्ठैः स्तुवत ८
गामि निष्कल्यायवे घप्पि प्रोक्षणादयः त्रिरीनेतदीहापि यदि रथंतर गृहणी साधन मात्रो पल
क्षणी स्यात्तदएकमेव रथंतरं बृहद्वा स्तर्वे धर्म्म विधिवुगच्छेताम्। यतस्ते क्वचिद्रथंतरं क्वचि
द्बृहदुच्यते। तन्नूनमिह रथंतरादिस्वरूपमपि विवक्षितमिति गम्यते तस्माद्बृहत्स्या॥
र्ता इति वाक्योत्पन्न पृष्ठान्केवादेन बृहद्रथंतरयोर्विधानादेककार्यत्वमनयोः नैवेय
दि पृष्ठैः स्तुवतइत्यनूत्पत्तिः स्यात्तदुत्पत्तिगत याव कुत्वसी रथयावृद्धनि पृष्ठानि स्युः
तत्र यत्र यज्ञमेकस्य नाणकारान्यौ ज्योतिष्टोमे पृष्ठ वै कुर्त्वे नास्त्यां साकं तद्विकध्यते
तस्माद्रथंतरं पृष्ठं तु भवतीति रथंतरविधिः पृष्ठ विधीयते पृष्ठ शब्दस्य स्तुतिवाचित्वे
वाक्यशेषाद्गुणवाक्यैश्चावगम्यते तस्माद्भिन्नस्तोत्र साधनत्वात् सामग्रोरुत्निबेध
नानीधुर्मोत्तमाद्यो यथादि धर्मणामिव वाव स्यासिद्धिस्तोत्रयोः श्चादृष्टार्थत्वात् प्र
याजादेरिव नैकार्थं नानाकार्ययोश्च स्तोत्रयोर्वचनवशाद्विकल्पः तस्मान्न धर्मसंकरः॥
अत्राक्षते तद्विकारा द्विरोधाद्भवति भूरन्या वेदपस्तोमे श्रूयते कएव रथंतरं पृष्ठं भवतीति

शास्त्र तत्र संशयः किं कएव रथंतरं बृहद्रथंतरयोः स्थानापन्नौ कार्यं प्रयुक्तान्त्रथंतरधर्माननुबृ
हद्धर्मान्वा गच्छति किंवा विकल्पेन गच्छतीति उत समुच्चयेनेति संशयः। विकल्प एवतेषां
स्यात्स्वकृतावस्तु मुच्चयात्। मिथो नपेक्षो धर्मौः प्रकृतौ साधितास्स्फुटितैः तु यातै
रूपद्विंदैवासामर्थ्याद्वा व स्थाप्रकृतौ कृताद्दैत्व प्राकृते सामद्वयोः कार्यं विधीय
४९ तेऽत एव द्वयोरपि कार्ये अर्थान् धर्मान् अपि द्वयोः समुच्चित्य गच्छतीति भाष्यकारः। वृत्ति
कारस्तु विकल्पमेव मन्यते। तथाहि यद्यपि तावत्प्रकृतावेकैव पृष्ठस्तुतिर्यमा
णां प्रयोजिका तथापि तेषां सामद्वयाद्वाद्वात् साम्नोश्वैकाल्पिकत्वात् धर्माणां व्यव
49 स्थितैकदेशेन व्यवस्थितत्वात् विद्धम्मा रथंतररूपसाधन द्वारेण कृत्स्नं सर्वं साधितवी
तां के विद्धबृहद्द्वारेण एवमेव विकृतावप्यतिदेशेन कदाचिद्रथंतरधर्मयुक्तं पृष्ठस्य सा ४९
धनं कदाचिद्बृहद्धर्मं प्राहेकएव रथंतरयोः कार्यं विहितमपि यथाप्राप्तयोः कार्यविधा
नात्कदाचिद्रथंतरकार्यं कदाचिद्बृहत्कार्यं विहितं भवति न सर्वदा द्वयोः कार्यं तत्र

कदाचित्कस्यचिद्धर्मान्गृह्णाति न सर्वदा सर्वाननु। प्रकृतिरपि प्रकृतावन्योन्य
निरपेक्षैः धर्मैः साधिता विकृतावपि न समुच्चयमपेक्षते किमुत यदा द्वे प्रकृती प्रकृ
तौ वचनाद्विकल्पेनानुष्ठिते विकृतावपि न समुच्चयमपेक्षेत तथैव प्राप्ते तयोश्च वचना
द्विकल्पेनानुष्ठीयमानयोः साधनत्वेन विधीयमाने कार्ये रथन्तरमन्यद्यमानिव
गृह्णातीति व्यक्तमेतत्। तस्माद्विकल्पः॥७॥ उभयसाम्नि चैवमेकार्थ्यापत्तेः। यत्र
बृहद्रथन्तरयोः प्रकृतितो विकल्पे प्राप्ते समुच्चयो विधीयते सौभवन्ते कुर्यादिति सादे
तत्र किमु तयोरन्यतरधर्माः उत तयोश्च बृहद्धर्माः कर्तव्याः उत रथन्तरस्येतरस्य धर्माः
बृहति बृहद्धर्मा एवेति संशये द्वाभ्यामपि मिलित्वैकैकस्य कार्यं साध्यत इति द्वयोरपि
द्वयधर्मप्राप्तावुच्यते। यद्येकैकस्य कार्यं द्वयोर्विधीयते ततः स्याद्वा। वाक्येन विकल्पेन त्वा
न्तयोः छन्दयोरिह॥ स्वधर्मायुक्तयोरेव समुच्चयविधिः स्यात्। एवं हि समुच्चयमात्रविधा
नालाघवमप्राकृतं कार्यं तावत्साम्नोर्न कल्पितानि विषयतीति तस्मात्प्रकृतिवद्धापि धर्मा

अवस्थिताः॥ पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगान्नद भोक्ता हि॥ एकवेण पार्वण पौर्णमा सयो
गा सत्र होमो जुहोतीति तद्धितश्रुत्या पर्वदेवत्यो होमो विकृतिविकृतिष्वतिदिष्टो नेति संशयः। तदर्थ
५० मिदं विचार्यते किं पर्वशब्दः कालवचनः कालोऽस्य देवता तस्य वासे स्कार्यत्वाद्वाराद्रुपकारता
वा। तदर्थमिदं विचार्यते किं पर्वशब्दः कालवाचकः कालोऽस्य देवता तस्य वासे स्कार्यत्वाद्वारा
50 दुपकारको होमो नु तावेत्यादि समुदायवचनः। समुदायदेवत्यो होमो तत्संस्कारार्थो वितित
त्रा कालेऽत्राप्यस्य मुख्यत्वात्कालाभीतोति गम्यते। दर्शनादर्शनकर्मत्वात्कर्मणोऽपि च मुख्य
अपतेभ त्वात् दर्शनादर्शनकर्मणः पर्वशब्दः सर्वदीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या काले मुख्यः। स
प्रणतपर्व र्वं व्युत्पत्त्या कर्मणोऽपि तत्र प्रकाशा सामवायिकत्वलाभाद्यकर्मवचनमेगीकृत्य तत्सं ५०
स्कारार्थतां होमयोरध्यवस्याम तेषां कर्मणो नैत्रेणानिहितानामष्टानां होमयोरिव
व्यासक्तदेवतात्वेनैकवशात्। तेन समुदायस्य देवतात्वात्तत्संस्कारार्थत्वात्प्रकृतिवत्तावादतद्विका
रत्वाच्च सौर्यादेस्तत्र होमयोरप्रवृत्तिः। समुदायविकारा हि सौर्यादयो न समुदायविकाराः॥
तथा चमं अनुमतो भवतः एषमं वाजिनं जयं पुरीमासं प्रजामदा इत्येकोमंत्रः। अमानास्या
सुभगा सुरेवाधेनुरेव भूयाप आप्यायमानेत्यपरोमंत्रः ३

त्तनयोरविशेषात्। न अपौर्णमास्यां मे तौ होमौ कुर्यात्। कुतनयोः पौर्णमास्यमावास्य
योः कर्तव्यत्वात्तु विभज्यपौर्णमास्यां पौर्णमासी देवत्को मावास्यायां मामावास्यादेवत्य
इति। तत्र प्रकरणाविशेषाद्दुनावपक्ष नयत्रेत्याशंक्यासंस्कार्यवशात्त्वात्संस्कारस्य
स्य तेवाक न्यायेन निष्कर्षः। तेनैवत्वन्यायेन गतत्वान्नेदमधिकरणोत्तरं पूर्वस्यैवतु
प्रयोजनसूत्रद्वयमिदमुत्तनयोरविशेषाद्यदनौज्यावात द्विधया वि ति। ऊहमिध्याधि
मवोतर कार्यनिरूपणे प्रसक्तमितित प्रसंगप्राप्तेणाहोमयोरवोतरकार्यं निरूपि
तौ॥ ॥ प्रयाजे पाति वेला समिधोयजति तनूनपातेयजति तत्रापि कर्मसंबंधिनः स
मिदादीन्देवतात्वेनो द्दिश्यत संस्कारार्थं यागविधानमुताग्न्यादुपकारक यागवि
धानमिति संशयपूर्ववस्त्रामवायिकत्वलिंगाया संस्कारविधिः द्वितीयाव देवता वि
धानेसमर्पैव विष्णुर्यजतीत्यादि षुदर्शना दिति प्राप्ते ब्रूमः तद्देश्यसर्वक स्यागो याजि
नाद्यानि धीयते त्यागेवनात्रिकर्मत्वं देवतायाः कथीचने॥ तद्देशी याग तेतु कर्मत्वेत्या

॥ शास्त्रदी गेषु पर्चर्यविशेषे यजतीत्यादि निर्देशः न चेह हविषामुपचारो युक्तः यागा स्विह केवल
विधीयते तेन पीव स्तुत्यादितिः कार्यविशेषानवगमात् प्रकरणे नारादुपकारके त्वी सु
५१ मिदादि चोपांशुस्तु मे त्रवर्णप्राप्तदेवतानि मित्तीकृत्य नामधेयानि देवता एव वानुवद
ति न चानुवादत्व पूर्वावरोधो ऽप्य स्त्यस्मादारादुपकारकाः प्रयाजाः॥ ॥ इति शास्त्रदी
पिकायां नवमस्य द्वितीयः पादः॥ ॥ प्रकृतौ यत्पोष्णवद्धिववन मर्पणा तान्तयो त्तरस्यां त
51 तौ तत्प्रकृतित्वाद्दर्थैवा कार्यत्वात् । मैत्रावरुणं मित्रानी मूहस्थिं तते श्रन्तयेन्दु द्वीनि
र्वपा मा ति ब्राह्मणे मेधः सुमनस्यमानद्ध्येतो मेत्रो किंस्तो यदिष्टु नीवारादिषु
चो हितव्यां कुतन्ते तिसे शाये प्रकृतौ पादृशो मेत्रश्वोदकेन हिताद्दृशा प्राप्यते विक ५१
तौ तस्मान्नोहस्तत्रावकल्पते ननु कार्यद्वारेण मैत्राः प्राप्यन्ते कार्यं वापूर्वीयदेवताप्र
काशनं नास्ति स्वरूपप्रकाशनमित्युक्तं फलदेवतयोश्चेत्यत्र तस्मादिहापि स्व
र्य एव प्रकाशयितव्यः न चाग्निपदेन प्रकाशने न सामर्थ्यमिति सूर्यपदं प्रक्षेप्तव्यं॥

उच्यते। सत्यं सूर्य एव प्रकाशरूपः सतु बोधकप्राप्ते नास्ति पदेनैव गुणवृत्त्या प्रकाशरूपतेन
स्वप्ने आगार्हपत्यमुपतिष्ठत इति वचनात् दिद्दुपदे नैव गुणवृत्त्या गार्हपत्यमुपस्थी
पतेत येहापि प्राकृतस्यैवाग्निपदयुक्तस्य मंत्रस्य सूर्यप्रकाशानाय बोधकेन वि
नियुक्तत्वात्तेनैव सूर्यप्रकाशनसिद्ध्याभाः। अन्यथा यथैव केन मंत्रेण मन्यथा तावकर
णे गार्हपत्यव्याद्वैद्रोपि मंत्र ऊहितव्यः स्यात्तस्माद्देवतावा नेव मंत्रेण मन्यथा नावे
पत्यसृष्टे तावग्निः प्रकाशितो विकृतौ सूर्य इति न तु पठितपदोद्धारः पदीतरप्रक्षेपस्य
युक्त इति प्राप्ते निधीयते प्रकृतौ यादृशो मंत्रेण हि विवक्षितो तादृगेवातिदेष्टव्यो वि
कृतौ नाविवक्षितम्। प्रकृतावग्निपदेन स्वरूपविवक्षया पठितेऽग्निपदयुक्तो मंत्रः
कथं नाम स्यादिति। यदि हविर्न वेद्यत तस्मिन्नेव यथा कथं विकृतप्रकाशकपत सूर्यः। देवतावा
चि पदविवक्षया त्विदं पठितो। देवतावाचिपदयुक्तो मंत्रः कथं नाम स्यादिति एवमग्निसोमाय

न्त्रि पदे पठितेतस्यैव प्रकृतं देवतावाचित्वादेवरूपे हि देवतापदयुक्त मेवमन्त्रि गीसमानेरग्निपदमे
वाध्येतव्यो। अतस्तदूपविवक्षया अग्निपदे पठितेतेनादृष्टार्थं भवति स्वरूपविवक्षायांत्वदृष्टा
र्थं तेव स्यादेवं वविक्षावपि देवतावाचिपदयुक्तएवमन्त्रः प्रयोक्तव्यः नचाग्निपदस्यतादूप्यम
स्तीत्यतः स्वर्यपदग्रहेपः एवं व्रीहिपदमपि हुविः प्रकृतिद्रव्यवाचि पदानि प्रायेन स्वरूपाणि
प्राय मितिनीवारादि ग्रहसिद्धिः। वकुश्रुतनहा विष्णुसस्त्रुवा श्रादिपदमे वपठितेततोनि
गुमादृष्टमेवकल्पतेवचातादिवहा स्वरूपेत्व प्रत्वायसाधनविरोषवाचिपदविवक्षायां
प्रयुक्ते दृष्टार्थत्वात्तस्मादूहः एं ब्रीन्नु स्वरूपेणैवगार्हे पुत्रोविनियुज्यतदतिवेषम्योजा ति
मे मित्रि कैयथास्थाने। कैविवक्रयतपौडरीका पिवहीं विनवैनोतिप्रकृताव स्त्रिवर्हि प्रि
मैत्रः दत्तं स्वक्षणीतहरितेरितितव्रदनरयो नपौडरीकपदम्रहितव्यो एवं ऐवन्याय नेह
रितपदस्थाने पिकिरक्तपदमूहितव्ये नेतिसंशयः। इन्नेत्यवनैवसिद्धे प्रकाशनेहरितानि
धानमदृष्टार्थं प्रकृतौ तस्मात् विकृतावपिहा रितमेवादृष्टार्थमत्रि धातव्यमित्यनूहः

वाकानवदहरि नयद
मा ह स्तोत्रार्थं रस्य मेधा
प्र रैनेपतो नेवा ग्राह लि
परक्वानामिपद छोकि
वाकरत्रैपः

स्यादेवेयद्यदृष्टार्थं स्यात् अनेनापि तुगुणद्वारेण स्नानगुणरूप्यमेव प्रकाशितं अर्थापि धाना
परत्वान्नै त्राणमलः । पुंडरीकाणपवित्रगुणद्वारेण प्रकाशितापि तु रूपदेश्रयोक्तवं ॥ ॥
नौकिके दोषसंयोगाद्देवव्रते हि वो धते निमित्तेन प्रक्रतो स्याद्दनागित्वात् ॥ प्रासंगिकमि
दमधिकरणं यद्यैकैरूपमुपस्पृशेत् एषतेवायोऽर्तिं ब्रूयाद्यदि होए तोतेवायुर्दति
दिवह नैतत्तेवाययवइत्यादिवाक्यो लिंगदर्शनत्वेन पूर्वाधिकरणे प्रसक्ते । तत्रेदं विचार्य
ते किं वैदिके रूपोच्छ्रयणादि विषये स्पर्शे प्रायश्चित्तं उत लौकिके उतोभयत्रेति विशेषा
श्रवणादनियमः । प्रकरणात्फलकल्पना परिहाराच्च वैदिक एवेति प्राप्त उच्यते । दो
षनिर्हरणायैतत्प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ दोषश्च प्रतिषिद्धे स्यात् प्रतिषेधश्च लौकिके
रूपो वै यज्ञस्य साधुरिष्टमानुवत तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य इति निषिध्यते श्यादिदमुच्यते ॥
यद्यपि स्तुपस्पृशोदित्यादि प्रतिषेधश्च रागप्राप्ते लौकिके वैदिकस्य विहितत्वेन प्रतिषेधा
नर्हत्वात्प्रतिषेधानुष्ठाने प्रत्यवायो न्यहेतः । प्रतिकाम्यपेक्षायां प्रायश्चित्तविधिरपेक्षिताथी

मपांवौमधीमांवसंधावलकामह४

वृत्ति। तस्माल्लौकिके प्रायश्चित्ते॥ ॥ अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिघातित्वादविशेषाच्च
तेनास्य ऽग्नीषोमीये पशावेकवचनीतः पात्नीमेत्रः अदितिः पात्नीप्रमुमोक्तमित्ति तथा ब
हु वचनीतो दितिः पात्नान् प्रमुमोक्तानिति। तयोरग्नीषोमीये निवेशमुपरितने द्विक
रणे वक्ष्यति। तयोर्द्विपशुकेषु मैत्रं श्वेतमालभेत वारुणं कृष्णमित्यादिषु चोदकेन प्राप्त
योरेव ति सन्देहः किमेकवचनीतस्याप्रवृत्तिः बहुवचनीतस्यान्त्यूहेन प्रवृत्तिरुत बहु
वचनीतस्याप्रवृत्तिरेकवचनीतस्योहेन प्रवृत्तिरथवोभावपि यथायथमूहेनान्यूहेन
वा प्रवर्तेते किं वोभयोरपि द्विवचनेनोहितयोः प्रवृत्तिरिति। तत्रैकवचनस्य समवेतार्थाभि
धायित्वेन विकृतावपि द्विसंख्यावत्त्वे विकारः स्यात्। बहुवचनस्य त्वेकत्त्वे समवेता
र्थाभिधायित्वेन निर्देशमात्रार्थत्वाद्विकृतावपि तथैव संभवादनूहः। नवा विकारसंभवे वि
कारो युक्तः तस्मादेकवचनीतस्याप्रवृत्तिः द्वितस्यत्वविकारेण प्रयोग इति प्रथमः पक्षः स
मन्त्राभिधानसंभवे विकल्पाभिधानमन्याय्यं तस्मात् संख्याविशिष्टपाशप्रकाशनार्थमे ५३

या२ त्वा२

कवचनीतस्योहितस्य प्रयोगः बहुवचनीतस्यत्वविवक्षितासंख्याकपात्रमात्रप्रका
शमेनासमर्थत्विधानैदत्रवृत्तिरितिद्वितीयः द्वयोरपिचोदकेन प्राप्तत्वाद्यथायथमूहेना
न्तहेनवविकल्पेन प्रयोगइतितृतीयः। ऊहमपतद्वयोः प्रवृत्तिरितिनवबहुवचनस्या
न्तहः तदपिद्वयोरसाधुत्वाद्विहितवैप्रकृतावेवत्स्मिन्पात्रेदस्तिबहुवचनस्यप्र
युक्तत्वात्तथैवोगीकृतेनत्वेवैद्वयोः प्रयोगः छंदसिदृष्टः तत्रास्मदापत्तेप्रयोगसत्व
साधुप्रयोगासंभवाद्द्विवचनेप्रदेप्रवीतस्मादूहनयोरूहइतिसिद्धांतः॥ ॥विप्रति
पत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वात्गुणत्वन्यायाकलानेकदेशत्वात्॥पूर्वावयत्ताघोनायूप
त्रमैत्रावेकवचनवबहुवचनीतोतत्रबहुवचनीतेसीदेहः।किंप्रकृतावेवात्राघो
मीयेतिविज्ञातेउतबहुपात्रकेषुपशुगणेकृतमितइति।एकास्मिन्बहुवचनस्यास
मर्थत्वादुत्कर्षैप्राप्तेतिधीयतेप्रकृत्यर्थस्यपात्रस्याविभक्तार्थस्यकर्मणः।नतयोःप्रकृ
तौनावाज्ञोत्कर्षौस्यावकल्पतेप्रकृत्यर्थस्यपात्रस्यविभक्तापात्राप्रातिपदिकार्थाच्चितेवि

तत्र त्रिहिते कर्म्मकारके प्रकृतावपि पात्नीकर्म्मकोन्नोवनाभिधाने सैनवन्नो ह्कर्षः सहते
संख्यामात्रे त्वस्तेन वदपि गुणत्वान्न प्रातिपदिके प्रधाने प्रतिकारके वाल मुत्कर्षः। अवि
वक्षितावेह संख्या पात्नीकर्माभिधानमात्रेणाव्यवहारसिद्धेः। अतो निर्दिष्टामात्रार्थे वहुव
वने कर्ममात्रे लत्रविवक्षिते अतोपि न संख्यावचनमेवोत्कर्षः वहुवचनस्यापि कर्म्मि
न्नु प्रयोगेवयव बहुत्वाभिप्रायेणाहीदसः॥ ॥ अपूर्वत्वविकारो प्रदेशास्त्रतीयतोदर्श
५४ पूर्णमासयोः पत्नीसंनहनेति मैत्रः किमेकद्वि बहुपत्नीकेषु प्रयोगेषु सर्वेष्वविकारेण प्र
54 योज्यः उत द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोर्द्विबहुवचनाभ्यामूहितव्य इति संशयः। तत्रैकपत्नी ५४
के समवेताभिधायित्वसैनवान्नेकवचनमनाम्य निगदो तस्माद्द्विबहुवचनयोरूहः।
नेतरेवी। यदेकपत्नीप्रयोगाभिप्राय मान्नातं स्यात् तत एकवचनस्य समवेत संख्याभि
धानरूपस्य संप्रतिपन्नरूपत्वात्समवेतसंख्याभिधानमिह विवक्षितमेकवचनरूपेत्व

विवक्षितमिति कृत्वा द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे समवेतसंख्याभिधानार्थमूहे तु
ता सर्वप्रयोगानीनु समानत्वा स्वर्वास्ति प्रायेणोद माम्नाते द्वयोर्बह्वीषु चैकवचनस्यासं
प्रति पत्यन्तवान्न समवेतसंख्याभिधानरूपेण प्रयुक्तमिति शाकम मध्यवसाईनि
र्दे गमात्रार्थत्वेकवचनमदृष्टार्थत्वेकत्वमभिधानं प्रयुक्तमित्यापद्यते। ततश्च
द्विबहुपत्नीकप्रयोगएकवचनमेव प्रयोक्तव्यमित्यविकारः। न चैकवचनानुरोधे
नैकपत्नीप्रयोगमेवेनान्यत्रेति वक्तव्यं पात्रावस्थातिपदिकवलेन सर्वत्रप्रवृत्तेः।
संख्याया विवक्षितत्वेनानेकपत्नीकास्वप्रयोगानीत्रैव्यावर्तत्येकिं मसमर्थितसाद्य
र्थेत्राविकारेण प्रयोगाः॥ ॥ विकृतौ वापितद्वचनात्॥ ॥ विकृतौ पत्नीशब्दः किं द्विपत्नी
बहुपत्नीकप्रयोगयोरूहितव्यो नेति संशये प्रकृतौ द्वयोर्बह्वीषु च पत्नीषु एकवच
नाम्नानसामर्थ्यान्नप्रयुक्तं विकृतौ त्वाम्नानाभावाद् द्विबहुत्वयोरेकवचनमसाधुत्वा

नुप्रयोक्तव्यौ तस्मादूहः। नैवं निर्दिष्टमात्रार्थमदृष्टार्थं चैकवचनेन समवेत संख्या
त्ति धानार्थमिष्यते। अतो विकृतावपि तथैवक्तव्यमित्यनूहः। नवा साधुत्वद्वि
त्वबहुत्वयोरेकवचनस्य चोदकत्वात्। पात्न्योरुद्वयोर्बहुवचनप्रयोगस्य चोदकत्वा
भावादसाधुत्वं स्यादिति विशेषः॥ ॥ अधिगुः सवनीयेषु तद्वत्समानविधाना
श्चेत्॥ ८॥ तृतीयाध्याये स्थापत्राव, समानविधानादिति दर्शपक्षे समानविधाने यदु
क्तं तस्यादृष्टप्रयोजनैरर्थाभिकरणे सिद्धमनेन सूत्रेणानूक्यते। यदा समानविधानास्त्र
हो क्ष्या षोडश्यादिषु द्विबहुपत्नीकेऽपि सवनीयगणे प्रवर्तमानः प्राप्नाभ्यामित्यधिगु
प्रैषगत एकवचनीतः स्यादूहः पत्नीशब्दवदेव नोहितव्यः विकारपक्षे तदूहितव्यः। नन्वे
समानविधानत्वे यथा प्राप्नाभ्यामिति पुंलिङ्गनिर्दिष्टाश्चोरस्य तत्रामप्रवृत्तिस्तथैकव
वननिर्दिष्टा द्विबहुषप्रवृत्तिः स्यात्। नैवं पुंलिङ्गस्यामेष्यामतीतासीमबाधुत्वेन नि
वृत्तिः। एकवचनेऽनुप्रवृत्ति व्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेण ऽणेऽपि सीमनचान्नान्यीतानुपपन्नेः पात्रा

मिति बहुवचनमिवावयवातिप्रायेणोपपन्नमिति नेतव्यं अपि च आत्माख्यायामे
कस्मिन्नेव हृकर्तने बहुत्वे चैकवचने समर्थत्वेऽनोपि नववनयोरनुपपत्तिः लिङ्गोत्य
न्यलिङ्गे नैतोपपन्नमिति विवेषम्॥ प्रतिनिधौ चाविकारात्॥ ॥ अतस्याद्र्व्यस्याप्य
चारनीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहीणां मेधस्तुमनस्यमानइति व्रीहिशब्दः किमुपहितव्यो
नेति संशये नीवारादिषु प्रतिनिहितेषु व्रीहिपदस्य सामर्थ्यादूहप्राप्तावुच्यते। यदि नी
वारा व्रीहिवत्साधने नत्वयुक्तास्तत्र कारणं नापि नीवारपदं प्रतिहिप्यतनत्वेव किं तर्हि
नीवारगता ये व्रीह्यवयवाः तेन्त्र साधनमित्युक्ते तेत्र व्रीहिगता इव नीवारगता अपि व्रीहिशब्दे
नैव शक्यते प्रकाशयितुमित्यविकारेण प्रयोक्तव्यः॥ संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणा
त्वात्॥ ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पशावच्छिद्रघ्नेषु तत्र संसर्गिणोर्थाश्च न्दुरादयः सर्वे
स्तुर्गमयतादित्यादय स्तेषु पश्वादिषु पशुगणेषु किं द्विवचनबहुवचनान्यामपहितव्या नो

शा स्त्र

५८

ति संशये। संसर्गिणी तेजः प्रभृतीनां स्वतः संख्याव्यवहाराभावादौपाधिको भेदव्यवहारः
तदिहत्वस्तु: शब्दस्पर्शतेजोवयवनत्वादमतिस्वतः संख्या तात्के चिद्विष्ठानापेक्षत्वेसत्यो द्वित्वेन
द्वित्वेन प्रसंगात्। पश्च पाधिकमेकवचनं। अस्य शब्दनयप व्योरूपात्त त्वात्तदुपाधिकमेव वि
ज्ञायते। अतः पद्मनेदप शु संख्याव धानो हृ इति प्राह्मेत्ति घोष्यते। अधिष्ठानान्निगतितेजः
प्रदीपप्रतावदेकीभवतीति तदत्तिप्रायादेकवचनं नस्यो पाधिकं नवाधिष्ठानात्तिप्रायश्च
स्तु। शब्दस्तयोः सूर्यगमनास्तेभवाले द्वित्वात्तयोरेकवचनानुपपत्तेः तस्मान्निर्गलितेजो ति ५६
प्रायं वहूनामपि वपश्चनीसन्निहितानि निर्गतानि वाक्षुषाणि तेजांस्यनेकप्रदी
पप्रतावदेकी भवतीति। तस्माद नत्र हः॥ ॥ एकधेत्येकसंयोगादन्यासेनातिध्याने सर्वा
दसर्वविषयत्वात्॥ तत्रैवैकधा स्पत्यवमाह्येतादि तिश्रुतेतत्रैकधा शब्दः पुरुगणे कृ वि
म विकारेण प्रयोक्तव्यः उता भ्यासेनापिकर्तव्य इति संशयेत दर्थमिदं विचार्यते। किं प्रकृतौ
यत्प्रकारेण विकृतावपि कर्तव्यमुतान्यथापि संभवतीति तत्र यद्यपि प्रकृतावेकत्वात्त्वसः
अभिधानं कृतं तेन प्रकारेण

शो४ ता१

साहित्यान्निधाने नस्तीभवतात्येकप्रयत्नसाध्यत्वैएकधा शब्देनोक्तेनावयवशब्दाश्च्यैः किं
तु एकवा एकेन प्रयत्नेनेतितथापि विकृता वा षड्वोदकान्तु ग्रहाय वङ्को। नीत्वनीदेवताः काल
तो वा साहित्यमेकधा गाः पालयतीतिवदस्तिदवद विकारेणोवत्वगाछेदनं प्रकाशयिष्यतीति प्रा
प्ते ब्रूमः। प्रकृतो यस्य शब्दस्यायाहृर्थो निरूपितः। तादृगेवातिदेशेपि स हि कार्यपरो यतः। कार्यप्र
धानो ह्यतिदेशो न शब्दस्वरूपपरः तेन प्राकृतमेकप्रयत्नसाध्यत्वं प्रत्येकत्वधामनि धातुमेकधे
कधेत्येवं क्रमभ्यसितव्यौ॥ मेधपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवापात्सर्वत्र प्रयुक्तत्वात्तस्यानर्थक्यनिग
दत्वा स्पर्द्धत्वैवा विकारः स्यात्॥ तत्रैव श्रुतौ। उपनयत मेध्याडुरश्शासाना मेधपतिभ्यां मेधमि
ति। केचिदितु मेधयतये मेधमिति तत्र चतुर्धा संदेहः किमुत्तयोर्विकृतिष्वविकारः नतद्द्विवचन
स्य देवतापर ऊहः एकवचनस्य तु यजमानपरः अथवा नयोर्यजमानपर एव अथवा नयोरपि
देवतापर ऊह इति। तत्र मेधपतिशब्देन मेधस्य पशोः स्वामी यजमानो देवता महोवान्तीषोमोऽत्र

दृ१

गुप्यत्तिर्धीयेते। तेन द्विवचनमेकवचनं वा उभयमप्यन्याय्यमिति गदी। तस्मादनूह इति प्रथमः पक्षः॥
ास्त्र स्थैन वचनार्थवत्वेनान्याय्यमिति गादता पुत्रा द्विवचनीतो देवतावचनस्तेनासौ देवता विहृद्धा दुहित
व्यः एकवचनीतस्तु स्वामिवचनः स्वामि विहृद्धाविति द्वितीयः। एकोयं मंत्रः शाखाभेदेन किंचि
द्भिन्नः समाम्नातस्तत्र यजमानपरत्वे मेधपते ययो मेधस्तमाशासानाइति संबंधः। देवतापरत्वे
५७ मेधपतिभ्यामाशासनाइति नेद मेकस्यवाक्यस्य वचनव्यक्ति द्वयं संभवति तस्माडुभाभ्यामपि यज
मानस्य देवतायावानियमेनाप्तिधानं तत्र देवतापरत्वे सत्यग्नीषोमयो द्वित्वादेकवचनमनुपप
57 न्नं स्यादयजमानपरत्वे तु द्विवचनेप्युपपत्तिप्रायपरत्वेनावकल्पते। तस्मात्स्वामिपरा तु नाविचि
स्त्या मिवशा द्रूहितव्या चितिष्टतीयः सिद्धीतस्तु। मेधमाशासाना इत्यत्र किमर्थमाशासनमित्यपे ५७
क्षा भवति तत्र मेधपतिभ्यामाशासानाइत्यपेक्षितार्थपूरणाय संबध्यते। न च यजमानायाशावा
शास्यते तस्य वहिः संदेवता भीत्वा शास्यते तस्मा देवतावचनं। एकवचनेतर्हि कथं अग्नीषो
मौ देवतेति वेद् द्विवचने त्वविशिष्टानापत्तेः। तेन द्विवचनमविशिष्टान संख्यावशादेकवचनेवद्देवतासंख्या
ता।

वत्रा ह्विष्कृतिप्रहितव्यौ॥ ॥नियमो वा बहुदेवते विकारः स्यात्॥ वैश्वदेवादिषु बहुदेवतेषु
पशुषु ह्विर्निगदस्यामेधपतिशब्दस्योहो न संदिग्धः एकवन्निगदोपि तद्देवो ह्येक
वचनीततानुनिवर्तते तेन ता विकारेण प्रयोक्तव्य इति चिंतायामेकवचनस्य बहुत्वसामर्थ्या
दूहो देवतारूपकत्वाच्च प्रकृतिवदन्यूह इति पूर्वाधिकरणप्रयोजनमात्रमिदमधिकरणमि
त्युक्ति विप्रतिपाद्यमस्ति। पद्योत्तराधिकरणयोर्ज्ञातत्वेन च पूर्वाधिकरणमिदमेवानुकीर्ति
तौ॥ अर्थान्तरे विकारः स्याद्देवतापृथक्त्वादेकाग्नि समवायात्स्यात्॥ आग्नेयः कृष्णग्रीवः सा
रस्वती मेषी बभ्रुः सौम्य इत्यादिषु पशुगणेषु किमेकवन्निगदस्याविकार उत विकारे
ण प्रयोग इति संशये। गणत्वेपि प्रायेण पूर्ववदन्यूहे मन्त्रानस्योत्तरे। देवतात्मन एक
त्वादविकारः पुरोदितः तद्रूपस्य तु भिन्नत्वे को नाम ऊहं निवारयेत्॥ ॥इति शास्त्रदीपिकायां
नवमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ ९॥ ३॥ प्रदृष्टिः सातिरन्त्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वात् गुणानु
पविभक्तत्वाद् विकारे हि तासामनर्थक्यं नास्ति सेवैधो विकारात्तस्मात्स्याद् सीयोगाच्च सर्वोत्तः॥

स्या अनुष्यो याव पना ॥ अ ऽ कमेण गणाविंस्या ऽ द्वरतात

तत्रैव षड्विंशतिरस्य वैक्रयइति क्रतीत द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु न्योदकप्राप्तौ । पंच षासे
दियते किं षड्विंशतिरस्येत्य नयपदा न्यासः उत विकारेण प्रयोगः उत षड्विंशतिपदगतमेक
वचनं द्विवचनं बहुवचनान्या मनहितवं अपवाश्रस्य तु तत्पदमस्यास्तित्वमाहो स्वि
त्सर्व पशुगतावैक्रोसाम स्यतासामियत्तावक्तव्येति । तत्र षड्विंशतिसंख्याया अस्य त्रायोति
धोयस्यार्थ पक्षोयः सैव धः तत्र धानमिदं वाको ततः प्रतिपन्नुतन्नौ वैधे प्रकाना यितुं षड्विंश
तिपदमस्य पदैवान्यस्त नीयेत्र ययमेवात्र प्रधानतः प्रवपक्षः इतरेतु सेन्नवमात्रे पापन्यस्या
द्दष्येते । तत्र द्वितीयपक्षः अकरणे तृतीयमदृष्टार्थ मैत्र स्तत्स्मादविकारः तृतीय स्त्वेयद्य प्यक
वैयोतत्पापि वामिन्द्रणामन्न नावहानोद्धरणाय पार्श्वयोः साकुल्यै स्मारयन्न दृष्टार्थ एवत
षड्विंशतिसंख्याप्राधान्येन प्रकाशयन्तेनेतन द्वयोः पक्षयोः षड्विंशतिसंख्ये प्रकाशयितुं षड्विं
शतौ अनयोव क्रयइति । ननु षड्विंशतिवाक्ये संख्या प्रधाने संख्येयपशुवे किंतु षष्ठी स्याच्च
त्रीय यानि द्वौतेवं क्रीणी प्राधान्येसंख्यावाक्यस्य लक्षणया सामानाधिकरण्येन यासंख्या प्रा

धान्ये वैकृते शास्त्रोल्लङ्घनाया सौख्यासामानाधिकरण्ये प्रतिपन्ने । वस्तुतस्तु पशुप्रधा
नमिदं सन्दिग्धोदितः सौख्यात्वचोदितात्तस्मात्पशुचोदितात्ति धेयः पशुरेवात्रप्रधानेत द्विरुक्तौ षष्ठी
सौख्याद्वैकृतपश्चपड्डु इति वैकृतकोयं पशुरिति तितत्श्चैकैकै पशुत्तेदेन प्रकारा पिन्तुमस्यु
पदमभ्यस्तित्वात्ति ङ्गीतस्ल वैकृतीयत्वात्प्रकारपह पार्श्वसाकल्यत्तिद्धये ताइति प्रतिनिर्दे
शाद र्शितासोप्रधानता । वैकृतयोत्रप्रधाने ताएव षड्डु इति शाब्देनैव तायाप्रकारपेते । अन्
नयोः पार्श्वयोरवद्यतीति वक्तव्यं नाहं ॥ यद्यपि पशुचोदितः तथापि सौ हृदयादिह्वा रणौवसा
धनेनसा सादिति व ह्यामः तस्माद्धृदयः प्रधानं ना तथाव तत्प्रकृत्य चोद्य यावयतादिति । ता
सामेवोत्तरत्रप्रति निर्देशात हृदयो वावत्तेपशु प्राधान्येहितमिति तस्मा सौख्या प्राधान्ये तामिति ।
तस्माद्वैकृतीयत्वात्परत्वात्समस्यात्रिधाने ॥ ननु यद्यपि वैकृतीयत्वात्परत्वमिदं तथापि प्रति पशुनो
दनवकृतोणामुद्धरणाद्देहैने वपशो वैकृपइ यत्वे नवत्तव्याइति षड्डु इति पदाभ्यास एव लभ्यायः त
यावाश्वलायनादया यज्ञस्व कारामन्यौ तौ नेति तगावान्कुडैमिति; सहिमन्यतएव पेवहि प्रकृतौ

सास्व

द्वयोः पार्श्वयोस्त्रयोदश त्रयोदश वास्तुवेश्मसु पृथक् [illegible] द्वि यमाणास्वपि समस्ताना
मेवेयतो ह्याबद्धिंशातिरस्य वैकयइति तया विकृति श्चष्प। द्वार नैद मतं त्राकृत्य प्रयोग सम
वेत समस्त वेश्मा यत्रामेत्रे एाप्रकारा पितथ्यातस्माद्धि पीनाशाहनयोर्वैकयो श्रुस्तप्रतिरषी वैक
यइत्यवैसमस्तातिधानमेवन्याय्य॥ ॥ अथास्य वास्तुस्त्रिंशात्तस्य वचनाद्वेधो षिद्धे। अथ प्रथमे
५८ वेश्म यते। अथ स्तेप रो गोमृगस्ते प्राजापत्यादि तिनस्या श्वस्य वास्तु स्त्रिंशद्वृक्षयः। तत्र वैदोषि
को मेत्रः वास्तु त्रिंशद्द्वाजि नोद्वेवबैधोर्वैकार श्वस्याचविति: समेतो ति। तत्रेदं वचनमाम नहि
59 नवास्तुस्त्रिंशादिति ब्रूयात्स द्विशति रिति व ब्रूयादिति। तत्र भाष्यकारो श्वस्य वास्तुस्त्रिंशादिति
वमादिस्त्र त्रयं चक मेकाधिकरणत्वेन व्याख्यातवान्वातिककारस्त्रिदस्त्रं पृथक्कृत ५८
त्य प्राप्तिस्त्रत्वेनाधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातव्यामित्यक्तवान्। तथाधिकरणान्तरमेव
द्रष्टव्यं वैशेषिकात्रत्वः प्रतिषेधो यन्न यवास्तुस्त्रिंशादिति ब्रूयादित्युपरितने धिकरणेव क्ष्य
ति। इदं त्वत्र चिन्त्यते किं निषिद्धमपि वैशेषिक पक्षे स्यादुत सर्वदा ग्राह्य तमेवेति। तत्र णाठ प्रा

वैशेषिके शिरःपदवत् अस्य नु ववनवलान्नित्यवद्बाधित्वाशाकृतमेवाधिगुरुवचन शिरः
पदवत्संदेहावतव्यमिति प्राप्ते ब्रूमः । इ शिरःपदं हि प्रत्यहेणवचनेन शिरःपदस्थाने विहितेषु
तैः यत्पाठप्राप्तेर्वैशेषिके शिरःपदं बाध्यते तस्मिन्बाधितेनुवाद एव शिरःपदप्रतिषेधः नत्वि
वमिह षड्विंशतिरित्यवब्रूयादित्येतदेव कारोहतवि धिनाक्लित्वाशाकृतस्य विधेर्नस
मर्थमतो न नवद्रुस्त्रिंशादित्य वप्रतिषेधं विधत्ते तस्मिंश्च प्रतिषिद्धे षड्विंशतिरित्यव
ब्रूयादितिवोदकप्राप्तानुवाद एव न त्वेवं शिरःपदप्रतिषेधादिरापदप्राप्तिर्येनान्यद्येतत
स्यापि विधेर्बाधकास्तेद । तेन तत्र शिरःपदविधिरववाक्यार्थः इहतु प्रतिषेध एव विधेयः सच
प्राप्तिपूर्वकः प्राप्तिश्च न शास्त्रमेतरेणासंभवतीत्यतो वक्ष्ये वैशेषिकवचनस्य प्रापकं
प्रकरणपाठान्नुमितं वा कौल्लायवायकाममंगाकर्तव्यं । श्रीगाकृतवाक्तिन्नुतयोः शास्त्रत्वा
विशेषाद्विकल्पः तस्माद्वैशेषिकवचनमणिकर्तव्यं ॥ ॥ तत्प्रतिषिध्यप्रकृतिर्नियुज्यते सा
तुस्त्रिंशाद्यप्रत्याशातत्रैव सैन्नायः किमस्य पाठितमेव तत्तुस्त्रिंशाद्याजिन इति वैशेषि

कर्त्तव्यं तु तत्राहृतमपि। यदा पित्रा कृते तदापि पिण्डपरगो। मृगयोरश्वस्यैव समस्य वचनेष
श्रा ख ड्गुणाति रंगी वेक्रयइति तु तत्परगो मृगयो स्सामासिके वचने कृत्वाप्यस्य षड्गुणीति रस्यैवेकय
इति। एवमयथार्थमपि गुणवचने कर्त्तव्यमिति। तत्र न वस्तु स्त्रिया दिति ब्रूयात् षड्गुणाति
६४ हित्येव ब्रूयादित्यनेन पठितायामेव स्त्रियां गिरा पदवत् तु स्त्रिया त्पदं प्रतिषिध्य षड्गुणा
तिपदमिशापदवन्निहि प्यते नत्वयं समस्याया अत्र च प्रतिषेधात् तस्मात्स्यैव षड्गुणातिपदयु
60 क्ताबुक्त व्यतिवादकप्राप्ताप्यपि गुणवचनस्य निवृत्तिरिति प्राप्तमुच्यते। एवकारो येव द्वात्
षड्गुणातिचोदना। वस्तु स्त्रिया शान्निषेधेव नानुवादोस्य संभवी। कृ वस्त्वनिषेधौ तस्याया
सति च चोदकाभ्यां प्राप्तो षड्गुणातिरिति ब्रूयादित्यनुवादोत्येतान्न वस्तु स्त्रियादिति ब्रूया ६०
त्षड्गुणातिरित्येव ब्रूयादित्येकमिदं वाक्यं ते नैकोत्र विधिरितरोनुवादः तत्र पदोशाप
दवत्वे षड्गुणाति विधीयते ततश्च तु स्त्रियात्यति षेधो गिरापदप्रतिषेधवदनर्थेत नत्वत्र षड्गु
णातिपदमिशापदवल्लवौ विधातुं एवकारा पर्यवधादेवकारार्थविशेषणं हि ब्रूयादितिनस्यार्थे विधि

क्षिप्यतेन३

स्यममेवकारार्थश्चनिवृत्तिः तस्मात्षड्ढिश्चातिपदव्यतिरिक्तस्य निवृत्तिमिहविधीयतेऽर्क्त
त्वोऽस्यमिति शास्त्रोतिविधान्तुमिति विज्ञेयः। तेनवन्तुस्त्रिश्चाप्रतिषेधोत्र विधीयते तघदि
पदमात्रेप्रति षड्ढिश्चातिपदमनुवदितुं शक्यतेप्राप्त्यानावान्नहिपठितायामवविवक्षुस्त्रिश्चात्य
दिप्रतिषिद्धेषड्ढिश्चातिपदस्यप्राप्तोप्रमाणमस्ति तस्मात्समस्तोया अवाप्रतिषेधः तथास
तिहिषड्ढिश्चातिरित्येवब्रूयादितिवादकप्राप्तत्वात् सोऽत्र वस्त्वनुवादः शास्त्रोक्त्वि वन्तुस्त्रि
श्चादितिप्रतिग्रहणे नर्थप्रतिषेधे गिरापदेनत्व नाद्यत्वाद्ग्रहणेनशक्यमितितिवेषमीदि
तीयार्थे ग्रहणवादीत्याह। प्राक्तेऽपि वचने क्रियमाणे षड्ढिश्चातिरितिब्रूयादितिवचनादेव
मेववक्तव्यमश्चेन समस्यवचनमिति तदिदमीदनहनेनषड्ढिश्चातिपदं विधीयते वन्तुस्त्रि
श्चात्प्रतिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य तद्बोधवाक्ये तदादेवशब्दोपबोधाच्छाशक्यमिदं विधातुमि
त्युक्तं तस्मादेषात्र वाकार्थः नवन्तुस्त्रिश्चादितिपठित्वा ब्रूयात् किंतु यथाप्राप्तमप्रिगुवचन
मेवेति। तस्मात् समस्यवचनेपदहोववेशो षिक मह गवनी॥ ॥ वनिष्टुसन्निधानाद्दृत्केणवप

सारस्व

६१

न्निधाने॥ ॥वि नि ष्टुन स्य मा रा विष्टो रूवे मन्यमानाइति किमु रू कत्राष्ट्रे नोल्लूक स्यान्नि
धाने तस्मादृश्यप्तुध्याव निष्टो ल्लवने प्रति षिध्यते न तवपान्नि धाने न रूकत्राद् वपोद्धरण
कालेव पाँन्य मानावन्नि ष्टुँ माराविष्टेति। तत्र रलयोरेकत्वृत्तित्वादुल्लूकान्निधाने प्राप्ते ब्रूमः॥
न तावद्वनिष्टो ल्लवि ताव स्य लवनेश कौनि षेद्धुं सादृश्यबुद्धि नि षेध स्यादृष्टार्थत्वात्तस्मा
दवघ्यवक्र त्पत्त्याचु पान्निधाने दर्शितावावय्यवक्रत्पत्ति र्नास्ति। वपोद्धरणकाले सं निधाना
द्धौ त्याव निष्टो ल्लुवने प्रस मा स्य न्निधा ने केमा श्रोम त न्निवारणार्थं वचनं दृष्टार्थं
भवति॥ तस्मादुपान्निधानमि तिवपाविष्टद्धा दूहः॥ ॥प्रश मा स्यन्नि धाने। प्रशंसावा हूकु
णुतादिति किं प्रशासे तित्रृती यीतमस्यन्नि धाने अग्मिनावाहूके ते वा वि ति उत द्विती याद्विवे व
न स्या कारादृष्टो छेदसितका रलो पव हृतेप्र शंसावच नो स्य मिति। तत्र गा स त्राष्ट्र स्या सो प्रसिद्ध
त्वात्तद्वचने मन्यते॥ न स्व धिति साधन के छेद ने शब्द मस्तेः करणत्वे प्रकाशायितुं मीत्र वल्ली
कद्व्य कल्य नायो वाति गौरवी॥ तस्मात्प्रशंसावचन त्वे प्रमास्तौ आपुकुतादविकल्पा वितर्पः।एवं दृष्टा

शासु फुंसा यां इत्य स्मान्रुसो पसर्गा त र्क स न्नं स ना र्गा आ ति पदि कं तत्ता ये क वचनां तं इति पूर्वं सिद्धो सिद्धं
तेन शंस स्तुता वित्य स्य धा नोरुपन्न द्विता या रसे ष्टुं ल वनां तं औ का रलो पे आ का रो शे वकृ तो
प्रशा स इति रूपं

उरुविस्तीर्णे उक्को मेदो पात्रे निष्कृष्य नि: मेदसि मान्द पायां

६१

प

र्थता न भवति तस्माद्द्वाकु विवृद्धा वृहः॥ ॥ रूपेण शालाकश्रूण यद्वषोरूस्वे कर्पर्णे घाकृति पुवनेप्रसि-
द्धमन्निधानात्॥ रूपेण मस्यावहः कल्पतादिति रूपेण सदृशामित्यर्थः॥ तत्र संशयः किमादृश्य-
मेवात्र विवक्षितं तेन तत्साकल्यमिति। तत्र सादृश्यमेव। मा पिष्टपिंडाः सिंहाः क्रियंतामिति वक्षि-
धीयते तेन वल्लतद्दूत्प कर्तनाघ्रपायेन पल्लवरणावे वादि संपादनेन रूपेण संस्थानं कर्तव्यं।
नैतद्घटते अदृष्टार्थता प्रसंगात्। केतनेन वत्समोवेव कल्पात् विविनाशः स्यात्। तस्मात् साकल्यम-
त्र विधीयते। अविकलं हि वत्सः रूपेण सदृशी न भवति तद्दूनेन प्रकारेणावेकल्यमेवोच्यते दृष्टार्थ-
त्वात्॥ एवं शालादो षण्णीकश्रूणपेषी सौकवषोरूस्वेकपर्णाश्रावेतत्पपि साकल्यमेव॥ ॥प्राप्ती
गिकेष्वाय स्थितैर्न विद्यते परार्थत्वात्तदर्थे हि विधीयते॥ अग्निहोत्रे श्रूयते अग्नये ज्योतिष्म-
ते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो हुतेग्निहोत्रे उद्दायेदिति। तत्र संशयः
यत्सादश्मार्थे नोद्धृतोग्निरग्निहोत्रकालत्वं द्वातिक्रांततदा ज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या नेति तदर्थमि-
ह विचार्यते किम [illegible] ग्नि विधिष्टार्थं निमित्तमिदं कर्म अग्निहोत्रस्यापराहुपकारकमुतोद्धानपरीत

प्रतिदिनं अग्नि ते [illegible] नीये अग्निः प्रक्षिप्यते

शास्त्र

ग्नि निमित्तै तस्यैवाग्नेरुत्पादकं सामवायिकमिति किं प्राप्तं। उद्धापेदिति लिङ्गः अस्याधात्वर्थस्यानि
मित्ततो। वदत्यग्नेरुक्तवाक्येन तस्माद्द्वारादुपक्रिया। यदा हि वाक्यगम्याग्निनिमित्तत्वनिरस्कारेण
यदस्य सोद्धानस्य निमित्तता ततउद्धानस्य कर्तृत्वनैगत्वेनास्तेस्कार्यत्वोदग्नेस्तु विशेषणात्वे
नूकार्यान्वयाभावाद्द्वारादुपकारकत्वमेवेति निमित्तस्य यत्प्रकरणेन विशेषणासंतवाद्दर्श्या
६२ र्थस्याप्फद्भुतस्याग्नेरुद्धाने सैजातेति निमित्तमिति कर्तव्यमिष्टिरिति प्राप्ते ब्रूमः। उद्धानस्याग्नियु
क्तस्य नित्यत्वान्निमित्तता। नत्वतस्याग्निनाव्याप्तिः कदाचिदपि विद्यते अग्निमतो बोधस्यावद्धु
62 द्धानपर्यायस्य विनाशस्यावयवशः सर्वदा विद्यमानो न निमित्तं भवति। नच विनाशस्य ६२
वित्तितनिमित्तिता दिष्टुसर्वदावर्तमानस्याग्निनाव्याप्तिः। संभवति यो निमित्तस्यादुद्धान
परात तस्यान्वये निमित्ततायुक्ता कदाचित् हि तेनाग्नेर्व्याप्तिः। ननु सदा तनीयस्य पपत्तेरप्युद्धा
नस्य वध्यानित्यात्तथापि व्याप्तिरनित्या। तेनाग्निरेवात्रोद्धानव्याप्तो निमित्तं तस्योद्धानपरात
स्य कार्ययोगस्य उत्पत्त्यर्थैयमिष्टिरग्निहोत्रागमग्निहोत्रार्थस्य वाग्नेरुद्धानसोत्पादनेकुर्व

भ्रष्टो गतश्रिय: श्री[illegible]
ता: पुरुषानयना
[illegible]
तेतमो परम[illegible]
इति

ग्रं

तीऽग्निहोत्रंस्यान्नान्यार्थस्यतस्माद्दृष्टार्थेनाप्तानुष्ठतउद्धृतेनैतस्मायश्चित्तौ॥ ॥धारणेव
परार्थत्वात् । इदमाम्नायते धार्योगतश्रियऽआहवनीयइतितत्रयदाच्छ्रियमाणोग्निरग्निहोत्रका
लउद्धातितदाकिंमित्यिः कार्यानेतिसंदेहे।ऽग्निहोत्रार्थउद्धाने प्रायश्चित्तमिदंश्रुतंधार्यस्य
वास्ति तादर्थ्यात्सर्वार्थं धार्यतेस्मात्। सर्वेकर्मणि धार्यमाणोग्निः प्रत्येकमेवं अतोग्निहोत्रार्थ
तापस्तीति तदुद्धाने कर्त्तव्यमिति:। नैवाऽन्यार्थमुद्धृतो ह्येषगतश्रीत्वेन धार्यते। धारणस्य
निमित्ततन्नोद्धारस्याश्रुतित्वात:। न हि गतश्रीत्वेन पुरुषस्याग्न्युद्धरणे श्रुतेयनोद्धर
णमुद्धृतो वाग्निः सर्वार्थः स्यात् किंतु धारणमात्रे तेनयद्यपीके विद्धमर्मविशेषमच्छिद्रता
ग्निमुद्धरति तदा तस्य धारणमात्रे गतश्रीत्वेन करोति। प्रसिद्धस्य कर्मणः उपसंप्राप्तेग्निरुद्धृत:
तदर्थमेवोद्धरणी । उद्धृतश्चाग्निस्तदर्थएवेति मित्यवशाद्धार्यमाणः प्रसंगादग्निहोत्रस्योपकरो
तीति न तदुद्धाने प्रायश्चित्ती। नतस्यान्तेयस्याववादनोप्राप्तकालत्वात्॥ ॥दर्शोपक्रमेस्युद्धरणे
क्रियमाणेकिमग्निहोत्रांगं तउद्धरणमंत्रोवाचा त्वाहोत्रीत्यादिः प्रयोक्तव्यो नेतिसंशये॥ तत्र

प्राणेनोज्ञाप्राणपक्षधा ध्वपेलाम्मनसा लणाप्नोत्रेतासाय[illegible]
धैर्मे त्विमिरुद्धरामीति

अग्निहोत्रस्य अत: पूर्वकाले क्रियमाणस्याप्याग्निहोत्र उद्धरणं विहितं दर्शपूर्णमासयोर्वेलायां तस्मोद्धृतेषु अग्निषु होतव्यमिति

दर्शपूर्णमासेष्विवेतद्वावग्निहोत्रे प्रवर्तते। साधनत्वप्रयुक्तस्य धर्मस्यानीगमपेक्षते। तेनाग्निहोत्रा

सास्व ङ्गीगाभूतेष्वुद्धरणेतदुपकारलमात्रेणयागार्थयोद्दिष्टपयसो: प्रणीताधर्मिद्वकर्त्तव्य एव मंत्र:

कालमनादृत्य कालस्य गुणत्वेनासंनवेपि मंत्रस्यालोपोन्याय्य: अथवोद्धरणमप्येतदग्निहोत्र

स्याङ्गमकाले पि क्रियमाणमन्यथाग्निहोत्रस्य प्रणयनलोपादङ्गुणी स्यादिति प्राप्तेभिधीयते।

६३ काले खल्वनुपादेये प्राप्ते कर्म विधीयते। सौ गीतस्मान् कालान्याद्धाधिकारोस्ति कर्मणि। अन

63 धिकारिणा च क्रियमाणो निष्फल: स्यात्। तस्मान्नाप्राप्ते कालेग्निहोत्राङ्गमुद्धरणं तन्मंत्रो वा

कर्त्तव्य:।। प्रदानदर्शने अपणीतद्धर्मातोजनार्थत्वात्। संसर्गाच्च मधूकवत्। आदित: प्राय ६३

णीय: पयसि चरुरित्यत्र संशय: किमेतत्पयस्यरूपाणां तद्देवतासंबंधिप्रदेयत्वेन विधीय

ते उत अप्रदेयधर्मो वैश्वापाकरणादिवत्। संबध्यते नुत चरोरेव अपणार्थं प्रणीताकार्ये

विधीयते। तत्र प्रदेयधर्मा लभ्यन्ते।। तत्र च रोर्देवतायायोगे पयसश्च रूसंगतिर्विदध्यादि त्यि

ता वाक्यस्य पर्दद्वय विधानत:। द्रव्यद्वय विशिष्टदेवता संबंधविधोत्वेकार्थ विधानं तस्मात्पय:

प्रातिपदिकार्थोपि देवतासंबंधी मन्त्रमर्पार्थस्य सह स्वरूपणादर्थसिद्धो न्त्यूयते अस्मदिते षष्ठिवदि
ति प्राप्ते ब्रूमः ॥ वरुणाधारकृतेन पयसा च विशेषितः इत्यादेवतासंबंध एको विधीयते ॥
पयस्यादित्यश्चरुरित्यत्तयविशिष्टद्रव्यदेवतासंबंधविधानान्नास्ति वाक्यभेदः तत्र चतुः
प्रथमानिर्देशाद्धविः पयस्य सप्तमीनिर्देशादाधारत्वेन संबध्यते एवम वाक्यभेदे सति
न सप्तमीनिर्देशस्याविवक्षितत्वेमेगीकृत्य तुल्यकल्पत्वमयुक्तमभ्युपगतं तस्मात्पय
सि प्रदेयधर्माः ॥ अन्यु इयदोहापनयः स्वधर्म्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥ ॥ अस्मद्ये स्प
वणिये स्थविधास्तामिन्द्राय प्रदातृदधं नित्र उयतिष्ठास्तास्थिकल्लवे त्रिपिवि ष्टाय श्रुते
वरुमितिदधिश्रुतयोः सप्तमीनिर्देशात् सर्वेवत्प्रदेयधर्मा न कर्तव्या इति प्राप्ते । तत्रो
च्यते नात्र यद्वकर्म्म विधानादृतेन कार्यविधिः सोऽलवत्तिनवेहा सर्वकर्मा विधिः किं तु पू
प्रवृत्तदर्शकर्माण्यनिमित्तेन कर्म देवतापनीतानीह विषी देवतान्तरसंबंधमात्रं विधीयत इत्य
स्थिते षष्ठे तद्यदिति तुल्यानी देवतान्तरसंबंधोदधिश्रुतयोश्च प्रणीतार्थो विधिः स्यादततः प्र

त्व
४
64

प्राप्ते कर्मणानेकार्थविधानाद्वाक्यं भिद्येत। तस्मात्प्रदेयत्वेनैव प्रवृत्तयोर्दधिपयसोः तयोर्दे
वतांतरसंबंधस्तु लवद्विधीयत इति कर्तव्याः प्रदेयधर्माः॥ ५॥ अपनयो वार्पनंतुरः
विधानाद्रूपयोश्च ह। यः पशुकामः स्यात् सोमावास्यायामिष्ट्वा वत्सानपाकुर्यादि
येमध्यमास्ता त्विष्टेवत्रिपि विशिष्टाय श्रूतेव कैपेस्य विष्टा स्त्रातिं ज्ञायप्रदात्रे दधीनि
श्चेतुमिति श्रुतौ। तत्राभ्युदये हितुल्याश्रुतित्वात् दुदेव दधिपयसोः प्रदेयत्वे मन्वानः
प्रदेयधर्मान्मन्यते। अपूर्वकर्मविधानादप्राप्त प्रदानयोर्दधिपयसोः स्वरूपमात्रमप
णार्थमादिश्य रूपयोर्विधानमित्यकर्तव्याः प्रदेयधर्माः॥ ६॥ अपनयोत्व प्रदर्शना
त् प्रदातार्थे विधानं स्यात्॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते पयसा मैत्रावरुणं श्रीणाति सक्तुभि ६४
र्मन्थिनमित्यादि तत्र संशयः। किं पयः प्रकृतयाः प्रदेयत्वेन सोमवद्विधीयेतेत नु
श्च प्रदेयधर्माः क्रयादयः कर्तव्या उत सोमसंस्कारार्थत्वेन विधानादकर्तव्या इति।
तत्र पयसा सोमस्य मिश्रणं श्रूयते किमर्थं कंचनाम सोमे प्रदीयमाने पयोपि दीयेतेति

धानामिहरीयोजनं हर एपन अ...

एवं हि यागनिर्वृत्तिर्दृष्टमेव प्रयोजनं सोमसंस्कारार्थत्वे त्वदृष्टार्थता स्यादिति। एताव
तापदेशत्वे मन्यते" द्वितीयया प्रधानत्वं सोमस्यात्रावगम्यते। एतापर्याये तादर्थ्ये पयः सम्प्र
तिपाद्यते। श्रुतेश्चादृष्टसंस्कारकल्पना नैव दुष्यति। तस्मात्सुदेयधर्माणां नयपयः प्रभृतौ क्रि
या॥ ॥पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत्॥ ६ अश्वमेधे ईशानाय परस्वत आलभत इति प्र
कृत्य श्रूयते पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति तत्र संदेहः किमीशानायालभत इत्यालभनमात्रं वि
धीयते तेषां चालम्भानां पर्यग्निकरणविशिष्ट उत्सर्गस्त्यागः पर्यग्निकरणवाक्येन विधीयते तत्रेशा
नायेति यागविधिः पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजतीति तत्रैव गुणविधिरिति। तत्र सत्यपि देवता
ह्ये योगेन यागविधिः आलभनमात्रं तु विधीयते यागविधित्वे सति पर्यग्निकरणवाक्येन किं विधीये
यीत लभ्येत न तावदुत्सर्गः यागविधिनैव प्राप्तत्वात् न पर्यग्नि करणे वाक्यप्राशस्त्याद्वा पर्यग्निक
रणोत्तरकालं तूत्सर्गः तस्यापि प्राप्तत्वात् पर्यग्निकरणेनेतर्यत्त्यानेतर्यत्र शान्तावस्थानं कृत्वोप
कार पर्यग्निकरणविधानादपूर्वत्वं न ह्यत्र पर्यग्निकरणं विधीयते सिद्धवदुपसर्जनीभूतपर्यग्निकरणो

इतः परं स्वतो यस्य ता पर याग्निम्रारभ्य बोध्यं

विधीयते मिद्धवदुपसर्जनी भूत पर्यग्निकरण निर्देशात् ॥ न च पर्यग्निकरणे तोगरीति विधिः प्र
सत्वादेवं न वर्तते नागीतरा णित्व वौदक प्राप्त स्यम स्तोग युक्तउत्सर्गः पर्यग्निकरण काले कथम
नुष्ठानुज्ञा वातं तस्मादाल्ले नमोत्रं परं षोपदा पौनी प्रतिषेधः प्रतिषेधकस्य शाब्दस्या भावान्नच
६५ पर्यग्निकरणकालउत्सृजतीति विधिः कालस्याशाब्दत्वे काल विधौ तु कालोत्तर निवर्तेत देवता
द्देशेन पदवीको विधीयते परस्वतो ॥ उत्तरवाक्ये तेषामुत्सर्गः पर्यग्निकरण विशिष्टत्वाद्यते
यत्रा विना यागेन न द्रव्यं देवतान्च पमइति द्रव्यदेवता संयोगाद्ततो यागो विधीयते इ्रानाये तिदे
वता वेग मामान मन्त्रा का मप द्दोलु तद्वन कथं वियाग मे तेरणात् नमात्राडुपपद्यते अतो याग
विधिः । विहिते वत स्मिन्यदि पर्यग्निकरणावाकास्य विधेयेन लक्ष्यते तदा नुवादो तवकु नवेताव
तादेवता सैव धङ्गा नमप्रमाणी कर्तु शक्यं न च नास्ति विधौ अपर्यवेतापरत्वात् कृष्णो पकारप्राकृत
पर्यग्निकरणीतो गरालि विधीयते । तयाप्रत्य द्दविहितया निमकौ तदेशानप्र योग वचनेन वादक
मपदृते तस्माद्यागविधिः उत्तरस्तत्रैव गुणविधिरिति ॥ ॥ आज्यसंस्थाप्रतिनिधिः स्यात्द्रव्योत्सर्गो वा ॥

प्रकृतस्य पर्य्यग्निकृतं पात्नीवतमुत्सृजतीति श्रुतं। तत्र पुनः श्रूयते आज्येन शेषं संस्थापयतीति १

त्वाष्ट्रं पात्नीवतमालभेतेति तत्र संशयः। किं पूर्वस्मिन्नेव कर्म्मणि पशोरुत्सृष्टस्य स्थाने प्रतिनिधित्वेनाज्यं विधीयते। किं वा कर्म्मान्तरं विधिरिति। तत्र शेषं संस्थापयतीति श्रुतत्वात् तत्रैव प्रतिनिधिविधिः। न कर्म्मान्तरं। देवतान्तरस्याश्रवणात् अनुपर्यग्निकरणात् तासां तिविधानमिति स्थिते पूर्वाधिकरणे तत्र च तस्यैव नियतकीर्त्तनस्य न दोषमस्ति। उच्यते पूर्वाधिकरणोपगविधिसाधकत्वादिति स्फुटं। पर्य्यग्निकरणान्तोऽगर्त्ति नैयतकी हि तु न मन्त्रपामहे। शेषसंस्थापयति शाब्दस्यानुपपत्तेः। किन्तु यागस्यैव पशुनोपक्रान्तस्य वा द्रव्यकत्वा गम्नीषोमीयं विधीयते अनुष्ठीयमानेऽप्यग्निकृतावस्थायामुत्सर्गः परित्यागः पशोर्विधीयते। तस्मिन्नुत्सृष्टे साकाङ्क्षस्य कर्म्मणोऽशेषस्याज्येन संस्थापनं विधीयते। कर्म्मान्तरस्य त्वनुपक्रान्तस्य स्वरूपमेवाक्तवैन समापनीयं शेषशब्दस्य वानुपपत्तिः। तस्मात् सर्वत्रैव प्रतिनिधिराज्येनेति प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतिनिधिः संभवति। तथा हि। यद्यपि शेषस्य यागमात्रं क्रियेत तत्तत्प्रवृत्ति वाक्यविहितदेवतासम्बन्धो नानुष्ठितः स्यात् तत्रैव देवतासम्बन्धविधिः प्रमाणं स्यात् संस्ततिर्यद्देवतासम्बन्धे यागविधित्वेन तस्याप्रत्यक्षरूपत्वे प्रवृत्तिणं द्रव्यसन्ततिर्यागे

तद्भिन्नरूपत्वान

षोमीयविधीतस्याप्राप्तेः पर्यग्निकृतोत्सर्गः शेषसंस्थापनेऽवोत्तयमपि चानुपपन्नौ। अथ देव
तानुद्दिश्य पशूनालभेत तत्र पशुसाधनके यागे पशुनैव मुख्येन साधिते किमर्थः प्रतिनिधिः देवता
दृष्टो नवोत्सर्गस्तत्प्रतिवाक्यासिद्धत्वात् न पर्यग्निकरणवाक्येन विधातव्यः तस्मात् पूर्वोधिकरणेन क
न्यायेन पर्यग्निकरणीतीगमीति विधानात्तथैव निराकाङ्क्षस्य प्रकृतस्य कर्मणः समाप्तत्वान्नेहोप
मस्ति यस्याज्येन संस्थापनमुच्यते तस्मात् कर्मान्तरविधिरेवायं नवदेवताभावः प्रकृतपात्नीवत
वानुषङ्गादिहस्यापयतीति प्रत्यायार्थेन भावनया आज्यप्रातिपदिकार्थानुषङ्गदेवतापदद्यु
क्तेः सेवध्यते। तत्यमर्थः। पात्नीवतमाज्येकुर्यादिति शेषसंस्थानादेवसाहूपाहर्पूर्वोऽहे
पाराः पात्नीवदेवत्यः पर्यग्निकरणमात्रे संस्थापितः सत्रोऽप्यद्वतदनेतश्चाज्ययागः पत्नीवद्दै
वत्य एव क्रियमाणस्तत्रैव शेषसमापनमिव नवतियाज्याज्यप्रातिपदिके तृतीयासाधिसंस्था
सी वैधादनुवाद एव प्रातिपदिकार्थमात्रेणतु देवतासंबन्धित्वेन विधीयत इति सिद्धं कर्मान्तरत्वं
प्राकृतार्थपत्तितान्यकार्यतो मन्त्रसामविपर्यये संस्कृतौ। एवमत्र हविर्विकारस्त्रविंतितो बाधश्चिंतनमतो॥
करिष्यते॥ ८॥ इति श्रीमिश्रपार्थसारथिविरचितायां शास्त्रदीपिकायां नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥
समाप्तः समाप्तश्च नवमाध्यायः॥